

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК : 349.6(575.1)

Худайбердиев Бекзод Худайбердиевич.

Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш масалалари

**5А380106-Қишлоқ хўжалиги ҳуқуқи; ер, сув, ўрмон ва кон ҳуқуқи;
экология ҳуқуқи мутахассислиги**

Магистр
академик даражасини олиш учун ёзилган

Д И С С Е Р Т А Ц И Я

Илмий раҳбар:
юримик фанлар доктори,
профессор
Жуманазар Тоштемирович
Холмўминов

ТОШКЕНТ - 2011

МУНДАРИЖА

КИРИШ.

I боб. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг умумий тавсифи.

1.1. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тушунчаси ва принциплари.

1.2. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг субъектлари ва объектлари.

1.3. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар.

II боб. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишда давлат бошқаруви ва назорати.

2.1. Атмосфера ҳавосидан фойдаланишни назорат қилувчи ва муҳофаза этувчи давлат бошқарув органлари ҳамда уларнинг ваколатлари.

2.2. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишда давлат назорати.

2.3. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар ва уларни бартараф этишнинг экологик ҳуқуқий йўллари.

2.4. Атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланиши.

III боб. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик

3.1. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар ва уларнинг турлари.

3.2. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик турлари.

Хулоса.

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар рўйхати.

КИРИШ

Тадқиқот мавзунинг долзарблиги. Инсон ҳаёти ва фаолияти учун қулай экологик шарт-шароитлар яратиш, одамларнинг ҳаётӣй манфаати бўлмиш саломатлигини таъминлаш шу куннинг долзарб муаммоларидан биридир. Чунки атмосфера ҳавосининг ифлослантирилиши, инсон, ўсимликлар ва бошқа тирик мавжудотларга турлича таъсир кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. Каримов: «Ҳаво бўшлиғининг ифлосланиши ҳам республикада экологик хавфсизликка солинаётган таҳдиддир»¹, – деб бежиз айтмаган эди.. Жумладан ҳаво ва сув муҳитига бўладиган зарарли таъсирларни камайтириш, саноат корхоналарида замонавий тозалаш қурилмаларини ўрнатиш, мавжуд ер ва қазилма бойликларидан оқилона фойдаланиш, жонли табиат генофондини сақлаб қолиш, шаҳар ва қишлоқларда аҳоли учун қулай шароит яратиш, жаҳон жамоатчилиги эътиборини минтақанинг экологик муаммоларига қаратиш каби долзарб масалалар киради.

Президенти Ислоҳ Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаларида алоҳида қайд қилганидек, “Барчамиз бир оддий ҳақиқатни қатъӣй ва аниқ англаб олишимиз керак– бундан буён Ўзбекистон Экологик ҳаракати янги сифат босқичига кўтарилади, юксак депутатлик минбаридан туриб атроф–муҳитни муҳофаза қилиш масалаларни ўртага қўйиш ва назорат қилиш, инсонни ва мамлакат аҳолисини экологиянинг хавфли ҳамда тажовузкор ўзгаришлардан ҳимоя қилиш учун улкан имкониятларни қўлга киритади,”² – деган кўрсатмалари табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасида бир қатор муаммоларни бартараф этишда асос бўлди.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997. Б. 129.

² Каримов.И.А. Мамалакатни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш- устувор мақсадимиздир // Халқ сўзи, 2010 йил 28 январь.

Шунингдек, юртбошимиз Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаларида алоҳида қайд этилганидек “... атроф-муҳитни муҳофаза қилиш аҳолини, айниқса, ёшларни иш билан таъминлаш, ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларни қўллаб-қувватлаш ва шу каби катта социал аҳамиятга молик бошқа масалалар бўйича муҳим давлат дастурларини амалга оширишда нодавлат нотижорат ташкилотлари иштирокининг ҳуқуқий асосини яратиб берадиган қонун ҳужжатлари мажмуасини ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Хусусан, атроф-муҳитни ҳимоя қилишни таъминлаш тизимида нодавлат нотижорат ташкилотларнинг роли ва ўрнини белгилашга қаратилган “Экологик назорат тўғрисида”ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ва бошқа қатор қонун ҳужжатларини қабул қилиш фурсати етди, деб ўйлаймиз”¹, - деган фикрлари ушбу соҳага алоҳида эътибор беришни тақозо этади.

Ҳозирги пайтда кўплаб шаҳарлар, саноат марказлари жойлашган ҳудудларда экологик вазият кескин ёмонлашган. Саноат корхоналарининг режа асосида жойлаштирилмаслиги, уларнинг ишлаб чиқариш қувватини тўғри баҳоламаслик, технологик жараёнлардаги нуқсонлар, шунингдек, эски технологик воситалардан фойдаланиш ҳам атроф табиий муҳит ва атмосферанинг ифлосланишига сабаб бўлмоқда.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш масаласига ҳам алоҳида эътибор берилга бошланди. Конституциямиз билан бир қаторда, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида», 1996 йил 27 декабрда эса «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди. У 30 та моддадан иборат бўлиб, республикаимизнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

барча хусусиятлари инобатга олинган. Мазкур қонунда атмосфера ҳавоси табиий ресурсларнинг таркибий қисми бўлиб, умуммиллий бойлик ҳисобланиши ва давлат муҳофазасида эканлиги Ўзбекистонда илк бор ифода этилган.

Ўзбекистон Республикаси «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 4-моддасида шундай деб белгилаб қўйилган: «Фуқаролар ҳаёти ва соғлиғи учун қулай атмосфера ҳавосига эга бўлиш, атмосфера ҳавосининг ҳолати ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилатган чора-тадбирлар тўғрисида ўз вақтида ва ишончли ахборот олиш, атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқарилиши ҳамда физикавий омилларнинг атмосферага зарарли таъсир кўрсатиши орқали ўзларининг саломатлигига ҳамда мулкига зиён етказилган ҳолларда зарарни ундириб олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Фуқаролар атмосфера ҳавосини авайлашлари, унинг ифлосланишига, камайишига ва физикавий омиллар зарарли таъсир этишига олиб келувчи ҳаракатларни қилмасликлари шарт»¹.

Ушбу ҳолатлардан кўриниб турибдики, мамлакатимизда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш масаласи бўйича бир қатор ишларни амалга ошириш лозим.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 19 сентябрдаги 212–сонли қарорига асосан, “2008–2012 йилларда Ўзбекистон Республикасининг атроф–муҳитни муҳофаза қилиш ишлари Дастури”² қабул қилинганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ушбу Дастурда асосан тўртта йўналишлар бўйича чора–тадбирларни амалга ошириш мўлжалланмоқда:

- атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш;
- табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва хўжалик юритишнинг экологик методларини жорий этиш;
- норматив–ҳуқуқий базани такомиллаштириш ҳамда экологик илм–

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 2. 52-м.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2008, – № 37-38. – 382-модда.

фанни, аҳолининг экологик таълим ва тарбиясини ривожлантириш;
– халқаро ҳамкорлик ва минтақавий экологик хавфсизлик¹.

Ушбу дастурнинг қабул қилиниши атмосфера хавосини муҳофаза қилишда ҳам муҳим қадам бўлди.

Ўзбекистон давлати атроф муҳитни соғломлаштириш чора-тадбирлари бўйича катта ишларни амалга ошираётганлигига қарамай, экологик муносабатлар ҳамон табиат ва жамият учун номутаносиб даражада ривожланишда давом этмоқда. Буни биз, биринчидан, табиатдан фойдаланишга соҳавий ёндашувда, яъни ҳар бир ташкилотнинг табиий ресурслардан фақат ўз манфаатини устун қўйиб фойдаланишида; иккинчидан, табиатга фақат ресурс сифатида қарашида, яъни табиатдан фойдаланишга биринчи даражали, уни ҳимоя этишга эса иккинчи даражали масала сифатида ёндашишида кўрамиз².

Бундан маълумки, келиб чиқадиган муаммолар ва улар билан узвий боғлиқ масалаларни ҳал этиш ҳар томонлама илмий асослашга муҳтож бўлиб, бунда экология ва табиий ресурслар, ҳуқуқ тармоқлари фанларининг назарий ютуқлари муҳим ўрин тутиши лозим бўлади. ҳолбуки, атмосфера хавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги кўпгина масалалар ҳамон магистрлик тадқиқот предмети бўлган эмас ёки тўла тадқиқ этилмаган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси Айни пайтда мамлакатимиз мисолида атмосфера хавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишнинг айрим жиҳатларини ҳуқуқшунос эколог олим ва мутахассислардан У. Т. Аюбов, У. Б. Бозоров, И. Ж. Жалилов, Й. О. Жўраев, В. Конюхов, Н.К. Скрипников, Т. Мирзаев, М. Б. Усмонов, Ш. Х. Файзиев, Ж. Т. Холмўминов, Н.Р Маллаев ва бошқалар ҳам ўрганганлар³.

¹ Ўша манба, 382-модда.

² Экология ҳуқуқи. Т., 2001. Б. 4.

³ Аюбов У. Т. Лишение, ограничение и приостановление прав, связанных с природопользованием // Экологический вестник Узбекистана. 1996. № 3; Базаров У. Б. Эколого-правовое обеспечение охраны биосферы // Экономика и статистика. 1996. № 5. С.58–60; Джалилов И. Д. Актуальные вопросы повышения эффективности аграрно-правовых наук. Т., 2002; Жураев Ю. А. Право и управление в области использования и охраны природной среды Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1996; Мирзаев Т. Р. Экологияга доир қонунлар ижроси // Давлат ва ҳуқуқ. 2000. № 1. Б. 41–44. Усмонов М. Б. Экологик жиноятларни баҳолаш // Ҳаёт ва қонун. 2001. № 2–3; Файзиев Ш. Х. Экологик хавфсизлик

Мазкур муаллифларнинг илмий ишларида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишнинг назарий муаммолари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тушунчаси, принциплари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда экологик қонун ва ҳуқуқий нормаларнинг аҳамияти, атмосфера ҳавосини бошқариш ва назорат этиш тартиби, улар тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун юридик жавобгарлик масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Юқоридаги ва бошқа бир қатор илмий ишлардан ушбу масалани кенгрок ёритишда, уни ҳар томонлама таҳлил этишда фойдаланиш мумкин. Шу нуқтаи назардан, мазкур илмий тадқиқотнинг хусусияти ҳам шундаки, унда бозор иқтисодиёти шароитида, янги қабул қилинган экологик қонунлар ва уларнинг талаби асосида муаммони ўрганишга ҳаракат қилинди.

Тадқиқотнинг мақсади. Магистрант тадқиқотидан кўзланган мақсад замон талабига мос равишда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш орқали локал ва минтақавий миқёсда экологик хавфсизликни таъминлаш, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш билан боғлиқ муаммоларни ҳар томонлама ва чуқур ўрганишдан, шунингдек, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалаларнинг хусусиятлари, экология ҳуқуқида тутган ўрни ва аҳамиятини кўрсатишдан иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун куйидаги **вазифалар** қўйилди:

– бозор иқтисодиёти шароитида атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишни тартибга солишнинг ижтимоий-иқтисодий, табиий ва ҳуқуқий асосларини ўрганиш ҳамда уларни таҳлил қилиш;

– атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш ва ундан фойдаланиш тушунчаси, мазмуни ҳамда ҳуқуқий-экологик асосларини

концепциясини ҳуқуқий таъминлаш // Давлат ва ҳуқук. 2000. № 2; Холмўминов Ж. Т. Экология ва ҳаёт: қонунчиликни такомиллаштириш масалалари. Т., Ўз.Р 2010. Унинг Ўзи. Экология ҳуқуқи. Т., 2002. Ж.Т. Холмўминов, Н.Р Маллаев Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш. Тошкент, ИИБ Академияси, 2004.-936

очиби бериш;

- атмосфера ҳавосини ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилишнинг бошқарилишини ҳамда ушбу фаолият билан шуғулланувчи органларнинг ваколатларини таҳлил этиш;

- атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг давлат томонидан назорат қилиниши ҳолатини ўрганиш, таҳлил қилиш ва бу ҳақда илмий хулосалар бериш;

- атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш талаб ва қоидаларини бузганлик учун юридик жавобгарлик чораларини қўллаш ва амалга ошириш борасидаги муаммоларни кўриб чиқиш;

- экологик қонунчилик ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун юридик жавобгарлик муаммолари ҳамда уни такомиллаштиришга қаратилган амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Диссертациянинг методологик асоси диссертацияни ёзишда муаллиф мантикий, статистик, таҳлилий, қиёсий-ҳуқуқий, тарихий ҳамда амалиёт материалларини умумлаштириш каби усуллардан кенг фойдаланди.

Магистрлик диссертацияда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш ҳамда ушбу муносабатларни ривожлантиришга қаратилган қонунларни такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишда диссертант Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг нутқ, маъруза ва асарларида баён этилган концептуал ғоя ва фикрларга асосланди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. диссертант баъзи мунозарали масалаларни кўриб ва ўрганиб чиқишда олимларнинг нуқтаи назарига қўшилган ҳолда, ҳимояга бир қатор қўшимча асослантирилган қуйидаги қоидаларни олиб чиқди:

1. «Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш экология ҳуқуқининг мустақил институти бўлиб, у атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ; атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ва

назорати; атмосфера ҳавосига нисбатан мулкчилик; атмосфера ҳавосидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари; атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун юридик жавобгарлик каби субинститутларни ўз ичига олади.

2. Атмосфера ҳавоси (ҳаво ҳавзаси, ҳаво бўшлиғи) маълум жисмоний ва юридик шахсга нисбатан мулк объекти бўла олмайди, аммо уни муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш асосан давлат орқали амалга оширилади. Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш юзасидан давлат назорати олиб боришни янада кучайтириш мақсадида амалдаги давлат стандартлари (ГОСТлар)ни ҳозирги замон талабига жавоб берадиган «экологик соф» давлат стандартлари билан алмаштирилиши зарур.

3. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишнинг бир қатор янги принциплари таклиф этилади: а) атмосферадаги озон қатламининг таркибини янги талаб ва стандартлар асосида кузатиб боришнинг доимийлиги ; б) ҳаво ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларига қатъий риоя қилиш; в) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда биргина давлатнинг эмас, балки халқаро ҳуқуқ нормалари асосида бошқа давлатларнинг ҳам манфаатларини инобатга олиш; г) экологияга оид халқаро нормаларни ҳаётга татбиқ этиш; д) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни, давлат норматив стандартларини экологиялаштириш.

4. Атмосфера ҳавосининг муҳофаза қилинишини ҳуқуқий тартибга солиш ҳамда атмосфера ҳавоси ва атроф муҳитнинг мусаффолигини таъминлаш мақсадида «Экологик жамоатчилик назорати», «Экотрансназорат» пости органларининг фаолиятини кучайтириш лозим.

5. Бу ҳуқуқ институти атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун интизомий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий, фуқаролик-ҳуқуқий, жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик турларини қамраб олади. Аммо мазкур юридик жавобгарлик турларининг амалиётда

қўлланилиши талаб даражасида эмас. Шу муносабат билан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга доир юридик жавобгарлик нормаларини такомиллаштириш лозим.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти шундан иборатки, атмосфера ҳавоси ва бошқа табиий бойликлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш бўйича чиқарилган амалий хулосалар экологияга оид қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга қаратилгандир.

Диссертация материалларидан ҳамда тадқиқотчи эришган илмий натижалар ва хулосалардан олий ва ўрта махсус ўқув юртларида экология ҳуқуқи, ер, ўрмон, сув, жиноят ҳуқуқлари, экологик-ҳуқуқий жавобгарлик ва бошқа махсус курсларни ўқитишда, Прокуратура ва ички ишлар органларининг амалий фаолиятида, Ўзбекистон Республикаси ИИВ тизимидаги йўл ҳаракати хавфсизлик давлат хизмати (ЙХХДХ) ходимларининг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга қаратилган фаолиятида самарали фойдаланиши мумкин.

Диссертациянинг тузилиши. Магистрлик диссертация кириш, тўққизта параграфни ўз ичига олган уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати иборат.

I боб. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг умумий тавсифи.

1.1. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тушунчаси ва принциплари.

Маълумки, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда муайян чегара йўқ. Шу боис инсоннинг меҳнат қобилиятига, ҳаётий фаолиятига, умрининг узун-қисқалигига, умуман, сиҳат-саломатлигига таъсир кўрсатадиган асосий омил бўлмиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишимиз лозим. Зеро, унинг дунёвий аҳамияти бутун тирик мавжудот учун беқиёсдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, «асрлар туташ келган паллада бутун инсоният, мамлакатимиз аҳолиси жуда катта экологик хавфга дуч келиб қолди. Буни сезмаслик, қўл қовуштириб ўтириш ўзини ўзи ўлимга маҳкум этиш билан баробардир. Афсуски, ҳали кўплар ушбу муаммога бепарволик ва масъулиятсизлик билан муносабатда бўлмоқдалар»¹.

Бу гап атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш муаммосига ҳам бевосита тегишли бўлиб, ушбу муносабатлар ҳуқуқий тартибга солиниши зарур.

Атмосфера ҳавоси – инсоният, қолаверса, барча тирик мавжудотларга ҳаёт бахш этадиган табиий манба. Шунинг учун ҳам у ўзининг бетакрор хусусияти билан бошқа табиат объектларидан ажралиб туради.

Илмий адабиётларда таъкидланишича, атмосфера ҳавоси таркибида бир қанча газлар мавжуд бўлиб, уларнинг асосини азот (78,084 %), оксиген - 20,947%, аргон (0,934 %), карбонат ангидриди (0,0314%), неон 0,0018%, гидроген – 0,00005%, метан – 0,0002%, сульфид ангидриди 0,0001% бўлиши мумкин ҳамда бошқа газларни ташкил этади²

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997. Б. 112.

² Отабоев Ш., Эргашев Ғ., Қаюмходжаева Ё., Норматова Ш. Атмосфера ҳавосининг экологияси ва саломатлик муаммолари. Тошкент. 2008, 4-бет

Кўриниб турибдики, табиатда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ муаммолар кўп. Улар орасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳукукий тартибга солиш муаммоси алоҳида ўрин тутди ва уни ҳозирги давр талаби даражасида илмий ўрганиш, барча мутахассислар қатори, республикамиз экологлари ва ҳуқуқшуносларининг олдида турган долзарб вазифалардан биридир. Афсуски, ушбу муаммо юридик адабиётда ҳали етарли даражада аниқ тадқиқот предмети бўлган эмас.

Таъкидлаш жоизки, атмосфера ҳавосини ҳукукий муҳофаза қилишнинг тушунчага эга бўлиш атмосфера ҳавосини ҳукукий муҳофаза қилишга оид ҳукукий-экологик нормаларни билиб олишга, уларни амалиётда тўғри ва аниқ қўллашга ҳамда амалга оширишга ёрдам беради.

Атмосфера ҳавосини ҳукукий муҳофаза қилиш ҳақида кенгроқ тасаввур ҳосил қилиш ва унинг моҳиятини англаб олиш учун, «атмосфера», «биосфера», «озон қатлами» каби бир қатор тушунчаларнинг маъносини билиб олишимиз зарур.

Адабиётларда кўрсатилишича¹:

атмосфера – ер шарининг газлардан иборат бўлган ҳаво қатлами, биосферадаги ҳаёт мавжудлигини таъминловчи асосий манбалардан бири бўлиб, у барча жонзодларни зарарли космик нурлардан ҳимоя қилиб туради, сайёра юзасидаги мўътадил ҳароратни сақлайди;

биосфера – тирик организмларнинг яшаш макони бўлган қуйи атмосфера, юқори атмосфера ва гидросфера қатлами, глобал экотизм.

Озон – рангсиз, ўзига хос ўткир ҳидли газ. Атмосферанинг озон қатлами куёшнинг инсоният учун, умуман, ер юзидаги барча ҳайвон ва наботот олами

¹ Отабоев Ш., Набиев М. Инсон ва биосфера. Т., 1995.

учун Ўта зарарли бўлган ультрабинафша нурларини «ушлаб» қолувчи асосий тўсиқ ҳисобланади. У ер юзидан 15–20 км юқорида жойлашган бўлиб, сайёрамиздаги ҳаётни муҳофаза қилиб туради.

Демак, юқоридаги тушунчалар ичида «атмосфера» тушунчаси кенгрок бўлиб, у барча тирик мавжудот ҳамда табиатнинг бошқа бойликларини ўзаро мутаносибликда сақлайдиган бетакрор табиий манбадир.

Юридик адабиётда «атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш» тушунчаси тез-тез учраса-да, аммо унинг моҳияти етарлича очиқ берилмаган. Шу муносабат билан юридик ва бошқа адабиётларда бу борада ҳар хил фикрлар мавжуд.

Бизнинг фикримизча, юқоридаги атамаларни янада бойитиш ва кучайтириш мақсадида «атмосфера муҳофазаси», «биосфера ҳимояси», «атмосферанинг озон қатламини муҳофаза қилиш», «атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш», «ҳаво» каби атамаларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

В. Э. Гробарнинг фикрича, ҳаво деганда, биз икки хил нарсани, яъни биз нафас оладиган модда ҳамда ушбу моддани ўз ичига олувчи борлиқни тушунамиз¹.

Аргентиналик юрист Г. Канонинг таъкидлашича, «атмосфера ҳавоси» тушунчаси барча газлар билан бирга, атмосферадаги сув (ёмғир, қор, муз)ларни ҳам ўзида акс эттиради².

«Атмосфера», – деб ёзади Ю. Н. Малеев, – бу умумий ва бўлинадиган бойликдир»¹.

Назаримизда, юқоридаги фикрларда «ҳаво», «атмосфера» каби тушунчалар «атмосфера ҳавоси» тушунчаси билан чалкаштириб юборилган.

Бунинг сабаби уларда «атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш» ва «ҳаво» тушунчалари етарлича очиқ берилмаганлигида деб ўйлаймиз.

¹ Гробар В. Э. Вопросы воздушного права. М., 1927. Вып. 1. С. 39.

² Kano C. Legal and institutional framework for natural resources management. FAO. Rome, 1975. P. 24–

Анча теран ғояни россиялик таниқли олим М. М. Бринчукнинг илмий ишларида ҳам учратиш мумкин. Унинг фикрича, атмосфера ҳавоси халқаро миқёсдаги табиий бойлик, ҳаттоки инсониятнинг умумий бойлигидир².

Халқаро эколог юрист А. С. Тимошенконинг фикрича, «атмосфера», «атмосфера ҳавоси»га нисбатан кенг тушунчадир. «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш» нафақат атмосферани, балки «ер шари атмосферасини» муҳофаза этиш бўлиб, ундан оқилона фойдаланиш зарур³.

Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш, – деб ёзади проф. В. В. Петров, – «тозаликни таъминлаш, ҳаво бўшлиғини ифлослантирувчи газлардан сақлаш, атмосфера кислород бойликларидан оқилона фойдаланиш ҳамда атроф табиий муҳит сифатини яхшилаш билан бирга, халқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилган ҳуқуқий муносабатлар йиғиндиси»⁴.

«Атмосфера» тушунчаси бир қатор халқаро ҳужжатларда ҳам учрайди. Уларда атмосфера ер шарининг табиий бойлиги эканлиги кўрсатилган⁵.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 20-моддасида эса атмосфера ҳавоси деганда, Ўзбекистон Республикаси ҳудуди устидаги ҳаво бўшлиғи тушунилиши таъкидланган⁶. Ушбу масала Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида ҳам ўз аксини топган бўлиб, унда «атмосфера ҳавоси»га аниқ таъриф берилган.

Қонуннинг 1-моддасида: «атмосфера ҳавоси табиий ресурсларнинг таркибий қисми бўлиб, у умуммиллий бойлик ҳисобланади ва давлат томонидан муҳофаза қилинади»⁷, – деб кўрсатилган.

¹ Малеев Ю. Н. Международное воздушное право // Вопросы теории и практики. М., 1986. С. 52.

² Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. М., 1990. С. 57.

³ Тимошенко А. С. Формирование и развитие международного права окружающей среды. М., 1986. С. 24–26.

⁴ Петров В. В. Правовые проблемы экологии // Сборник обзоров. М., 1980. С. 116.

⁵ ДООС YNEP|8|7 А. 1980.

⁶ Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1992 йил 9 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 1. 37-м.

⁷ Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 2. 52-м.

Кўриниб турибдики, юқоридаги ҳуқуқий нормаларда атмосфера ҳавосига таъриф берилса-да, аммо аниқ ва кенг илмий тушунча берилмаган. Фикримизча, умуман олганда, *атмосфера ҳавоси* – ер шарини ўраб олган бир неча хил газлардан иборат бўлган ҳаво қатлами, тирик мавжудот ҳамда бошқа табиат бойликларининг мутаносиблигини таъминловчи манба.

Атмосфера ҳавосига нисбатан мулкчилик масаласи, барча табиат бойликлари қатори, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўз ифодасини топган. Конституциянинг 55-моддасида: «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир»¹, – деб кўрсатилган.

Ана шундай талаб «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасида ҳам ўз аксини топган. Мазкур қоидалар атмосфера ҳавоси ва бошқа табиий ресурсларнинг эгаси халқ, миллат эканлигини кўрсатмоқда.

Й. О. Жўраевнинг фикрича, табиат бойликларига нисбатан мулк ҳуқуқи уларнинг фақатгина юридик тартиби ёки уларни юридик воситалар ёрдамида ҳаққоний моддийлаштириш имконияти эмас, балки бундай объектларга нисбатан давлат ва жисмоний шахслар орқали жамиятнинг эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф қилиш ҳуқуқи объектига муносабатдир².

Фикримизча, мазкур масалага М. Усмонов тўғри баҳо берган бўлиб, унинг таъкидлашича, «табиий бойликларга нисбатан мулк ҳуқуқи улар устидан юридик ҳокимлик қилиш демакдир. Бу ҳокимликни миллат, халқ бевосита (тўғридан-тўғри) эмас, балки ўзи вужудга келтирган маълум аппарат, яъни давлат орқали амалга оширади. Шу сабабдан ҳам табиий ресурсларни давлат мулки деб ҳисоблаймиз»³.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2010.

² Жўраев Ю. А. Право и управление в области использования и охраны природной среды Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1996. С. 28–29.

³ Усмонов М. Б. Ўзбекистон Конституциясини такомиллаштиришнинг айрим жиҳатлари // Мустақил Ўзбекистон: ҳуқуқ фанининг долзарб муаммолари. Т., 1998. Б. 112.

Бизнингча, ушбу фикрлар бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш ҳамда унга нисбатан мулкчилик муаммосини тўғри ҳал этишга ёрдам беради. Назаримизда, атмосфера ҳавоси (ҳаво ҳавзаси, ҳаво бўшлиғи) маълум жисмоний ва юридик шахсга нисбатан мулк объекти бўла олмайди, аммо уни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш асосан давлат орқали амалга оширилади.

Хулоса қилиб айтганда, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш анча кенг тушунча бўлиб, юқорида таъкидлаб ўтилган бир қатор хусусиятлари билан бошқа табиат бойликларини муҳофаза қилишдан фарқланади. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш атмосфера ҳавосидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бошқариш ва назорат этиш тартиби, ҳамда юридик жавобгарлик элементлари билан бевосита боғлиқдир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга қаратилган принциплар мавжудлиги атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишни тартибга солишга катта ёрдам беради.

Юридик адабиётда табиат бойликлари, яъни ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда ўрмон бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишга оид бир қатор принциплар кўрсатилган¹. Хусусан, уларнинг айримларида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш фаолиятининг принциплари батафсил ёритилган².

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 4-моддасида табиатни муҳофаза қилиш мақсадига эришиш билан боғлиқ қуйидаги принциплар белгиланган:

– инсониятнинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва экология тизимлари барқарорлигини сақлаб қолиш, одамларнинг экологик жиҳатдан

¹ Байдельдинов Д. А. Экологическое законодательство Республики Казахстан. Алматы: Жети-жарги, 1995; Холмунинов Ж. Т. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ва озон қатлами бузилиши олдини олишнинг ҳақаро ҳуқуқий асослари.// Фалсафа ва ҳуқуқ 2009, №2, 14-17 бетлар

² Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. М., 1985. С. 67–73.

хавфсизлигини, инсон ва унинг келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида ғамхўрлик қилиш;

– фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш, барча турдаги таълим муассасаларида экология фанини ўқувининг мажбурийлиги;

– жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини илмий асосланган ҳолда уйғунлаштириш;

– табиатдан махсус фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш ва умумий асосларда фойдаланганлик учун ҳақ тўламаслик;

– экология экспертизаси ўтказишнинг мажбурийлиги;

– табиатдан оқилона фойдаланишни ва табиатни муҳофаза қилишни рағбатлантириш;

– табиий ресурсларни тиклаш зарурлиги, атроф табиий муҳит ва инсон сиҳат-саломатлиги учун зарарли, тиклаб бўлмас оқибатларга йўл қўймаслик;

– табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этишда ошкоралик;

– табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, минтақавий ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш;

– табиатни муҳофаза қилиш қонунлари талабларини бузганлик учун жавобгар бўлиш ва ҳ.к.¹.

Бизнингча, ушбу принциплар Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик ва бозор муносабатлари талабидан келиб чиқиб, барча табиат бойликларига нисбатан белгиланган принциплардир. Зеро, Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид принциплар аниқ кўрсатилмаган².

Демак, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга оид

¹ Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1992 йил 9 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 1. 37-м.

² Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 2. 52-м.

принциплар ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга доир принциплардан маълум даражада фарқ қилади. Чунки бошқа табиат объектлари кўз билан кўриб, қўл билан ушланадиган маълум объект (предмет) шаклида намоён бўлади. Фикримизча, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш принциплари Д. Л. Байдельдиновнинг илмий ишларида кенгроқ кўрсатилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- 1) ҳаво бўшлиғига нисбатан давлатнинг чегара мустақиллиги;
- 2) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг умумдавлат хусусиятига эга бўлиши;
- 3) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тадбирларининг аниқ режа асосида амалга оширилиши;
- 4) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг иқтисодий манфаатдорликдан устунлиги;
- 5) инсон саломатлиги ва экологик мувозанатини сақлаш;
- 6) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартларнинг нормада бўлиши;
- 7) атмосфера ҳавосини ифлослантирмаслик учун табиат объектларидан оқилона фойдаланиш;
- 8) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида миллий ва халқаро манфаатларнинг уйғунлиги;
- 9) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни ва талабларни бузганлик учун жавобгарликнинг белгиланиши ва бошқалар.

Мазкур принциплар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга хизмат қилади. Аммо, шу билан бирга назаримизда, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишни қуйидаги янги принциплар билан тўлдириш зарур:

- а) атмосферадаги озон қатламининг таркибини янги талаб ва

стандартлар асосида кузатиб боришнинг доимийлиги;

б) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларига риоя қилиш;

в) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда биргина давлатнинг эмас, балки халқаро ҳуқуқ нормалари асосида бошқа давлатларнинг ҳам манфаатларини инобатга олиш;

г) экологияга оид халқаро норма ва тажрибаларни ҳаётга татбиқ этиш;

д) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни, давлат норматив стандартларини экологиялаштириш.

Маълумки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид «Озон қатламини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Вена конвенцияси (1985 й.) ва 1996 йил 26–29 августдаги Швейцариянинг Женева шаҳрида қабул қилинган Монреал протоколи мавжуд. Вена конвенциясига жаҳондаги 147 та мамлакат қўшилган. 1995 йилдан бошлаб ҳар йили 16 сентябрь кунини жаҳон халқлари Атмосферанинг озон қатламини муҳофаза қилиш халқаро кунини сифатида кенг нишонлаб келади.

Хуллас, ушбу тадбирларни амалга ошириш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга катта ёрдам бериб, мазкур муаммо билан боғлиқ масалаларни ҳуқуқий тартибга солади.

1.2. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг субъектлари ва объектлари.

Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни тартибга солиш муаммоларини теран тушуниш учун атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишда бевосита иштирок этадиган субъектларга қисқача тўхталиш зарур.

Н.Р.Маллаевнинг ёзишича, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш субъекти бўлиб ундан фойдаланиш, унга эгалик қилиш ва уни бошқариш

хуқуқига эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади¹. Ўзбекистон Республикаси «Ҳаво кодекси»нинг 7-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси давлат органларида расмий рўйхатдан ўтган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар Ўзбекистон Республикасининг самовий ҳудудидан фойдаланувчилар ҳисобланади¹.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрь қонунида атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи субъектлар аниқ кўрсатилмаган. Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш субъекти бошқа табиат объектларидан фойдаланувчи субъектлардан нисбатан ўзининг бир қатор жиҳатлари билан фарқ қилади.

Умумий қоидага асосан, барча табиат бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш ҳуқуқий муносабатларида қатнашувчи субъектларнинг ҳуқуқий лаёқатга ва муомала лаёқатига эга бўлишлари лозимлиги эътироф этилади.

Бизнинг фикримизча, мазкур талабни атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга нисбатан қўллаб бўлмайди. Чунки баъзан ҳуқуқий лаёқатга ва муомала лаёқатига эга бўлмаган жисмоний шахслар ҳам атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг субъекти бўлиши мумкин.

Шунга кўра, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш субъектларини уч турга бўлиш мумкин:

- 1) ўз ҳудудида атмосфера ҳавосининг эгаси бўлган мустақил давлатлар;
- 2) корхона, муассаса, ташкилот ва бошқа юридик шахслар;
- 3) жисмоний шахслар (инсон ва фуқаролар).

Барча табиат бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг субъектлари Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза

¹ Маллаев Н.Р. Ўзбекистон Республикасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари ю.ф.н илмий дараж. олиш учун Автореферати. Тошкент. 2003. 26-бет

қилиш тўғрисида»ги қонунида белгилаб қўйилган. Мазкур қонуннинг 6-моддасига кўра: «Ўзбекистон Республикасида табиатдан умумий тарзда ва махсус йўсинда фойдаланилади.

Табиатдан умумий тарзда фойдаланиш фуқаролар томонидан ҳаётий зарурий эҳтиёжларни қондириш учун текинга табиий ресурсларни айрим фойдаланувчиларга бириктирмай ва ҳеч қандай рухсатномалар бермай туриб амалга оширилади.

Табиатдан махсус йўсинда фойдаланиш тариқасида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларга ишлаб чиқариш ва ўзга хил фаолиятни амалга ошириш учун табиий ресурслар ҳақ олиб махсус рухсатномалар асосида эгалик қилишга, фойдаланиш ёки ижарага берилади»².

Мазкур қонун 30 та моддадан иборат бўлиб, асосан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалаларнинг умумий томонларини ўз ичига олган. Жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг асосий хусусиятлари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан давлат назорати, ушбу соҳадаги қонун ҳужжатлари ва талабларини бузганлик учун аниқ жавобгарлик турлари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги аниқ нормативлар ва стандартлар ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш масалалари бўйича қабул қилинган халқаро шартнома ва битимларнинг аҳамияти ҳозирги талаб даражасида кўрсатилмаган. Шунингдек, айрим юрист-экологлар «Экология кодекси қабул қилиш мақсадга мувофиқ»³ деб эътироф этганлар. Фикримизча, Экология кодекснинг қабул қилиниши –

¹ Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси. Т., 2009.

² Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1992 йил 9 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 2. 52-м.

³ Холмуминов Ж. Т. Эколого-правовые проблемы рационального использования и охраны орашаемых земель в Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Алматы, 1997. С. 14; Усманов М.Б. Экология қонунчилиги: муаммолари, уларни ҳал этиш йўллари қандай? // Ҳаёт ва қонун, 2002 №2, Б.53-54.

табиатни муҳофаза қилиш соҳасида ижобий ҳолат, аммо бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш муаммосини ҳар томонлама ўзида акс эттира олмайди. Чунки Экология кодексида табиат бойликлари бўлган ер, сув, ерости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмонлар ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш масалалари атрофлича ёритилиши мумкин. Агарда «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги кодекс қабул қилинса, биз юқорида эътироф этган атмосфера ҳавоси билан боғлиқ бўлган барча масалалар кенг ёритилган бўлур эди. Бизнингча, келажакда қабул қилиниши лозим бўлган ушбу кодексида атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишни тартибга солиш билан боғлиқ масалалар тартибга солинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

«Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда давлат атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалаларда асосий субъект эканлиги кўрсатилмаган. Зеро, давлат атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда бевосита ўзи ёки бошқарув органлари орқали иштирок этади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Соғлиқни сақлаш, Ички ишлар вазирликлари, вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликлари атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан шуғулланадиган органлар ҳисобланади.

Шунингдек, мазкур органлар ўз ваколатлари доирасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бошқарув, давлат ҳисоботини юритиш, атмосфера ҳавоси мониторинги, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан назорат ўрнатиш каби турли ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилайдилар.

Умуман олганда, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи ва уни муҳофаза қилувчи субъектларнинг барча хусусиятларини инобатга олиб, уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- 1) автотранспорт ва бошқа ҳаракатдаги машиналар;

- 2) саноат корхоналари;
- 3) иссиқлик электр станциялари;
- 4) завод ва фабрикалар;
- 5) бошқа корхона, муассаса ва ташкилотлар;
- 6) ишлаб чиқаришга асосланган қурилиш корхоналари ва иншоотлари;
- 7) фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ва чет эл фуқаролари.

Юқорида номлари келтирилган барча субъектлар атмосфера ҳавосидан объект сифатида фойдаланадилар.

Юридик адабиётда атмосфера ҳавосини объект сифатида тушуниш масаласида бир қатор фикрлар мавжуд. М. М. Бринчукнинг таъкидлашича, атмосфера объект сифатида икки элементни – ер шарини ўраб турган ҳаво бўшлиғи ҳамда ана шу бўшлиқни тўлдириб турувчи газ, сув буглари каби моддаларни ўз ичига олади¹. Унинг фикрича, «баллон, компрессор ва вентиляция трубаларидаги ҳаво сифатидаги газлар атмосфера ҳавосига кирмайди»².

Бизнингча, М. М. Бринчукнинг ҳар иккала фикрига ҳам қўшилиш мумкин.

Юридик адабиётда атмосфера ҳавоси объект сифатида давлат мулки ёки мулки эмаслиги ҳақида ҳам фикрлар мавжуд. Масалан, болгариялик олим П. Стайнов фикрича, атмосфера ҳавоси ҳуқуқ ва мулк объекти бўла олмайди³. Р. Х. Габитов эса атмосфера ҳавоси эмас, балки атмосфера ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва давлат мулкининг объекти сифатида қаралиши мумкин, деб ҳисоблайди⁴.

Ушбу масалага, фикримизча, М. М. Бринчук тўғри баҳо беради. У: «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон ва бошқа ҳайвонот дунёси бир қатор ўзига

¹ Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. М., 1985. С. 49.

² Ўша жойда.

³ Стайнов П. Правовые вопросы защиты природы. С. 255.

⁴ Габитов Р. Х. К вопросу о понятии правовой охраны атмосферы // Проблемы совершенствования законодательства и повышения эффективности деятельности правоохранительных органов в свете новых конституций. Уфа, 1980. С. 81–87.

хос белгилари билан ажралиб туради ва мулк объекти сифатида тан олинади»,¹ – деб таъкидлайди. Аммо, унинг фикрича, «атмосфера ҳавоси бошқа табиат бойликларидан ўзининг бир қатор хусусиятлари билан фарқ қилиб, шахсий ёки давлат мулки бўлиб ҳисобланмайди»².

Демак, атмосфера ҳавоси бошқа табиат бойликларидан уни аниқ мулк сифатида тасарруф қилиб бўлмаслиги билан фарқ қилади. Уни фақатгина ҳаво бўшлиғининг чегаралари орқали ҳар қандай давлат тасарруф қилиши ва ундан фойдаланиши мумкин. Зеро, атмосфера қатлами табиий ресурсларнинг таркибий қисми сифатида умуммиллий бойлик ҳисобланади ва ҳар доим давлатнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга нисбатан суверен (мустақил) ҳуқуқи пайдо бўлади.

Ушбу фикр мустақил давлатлар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида тегишли стандартларни, атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатиш нормативларини ҳамда атмосфера ҳавоси сифатининг нормативларининг белгиланишини тасдиқлайди. Атмосфера ҳавосининг ҳолатини белгиловчи асосий кўрсаткичлар стандартлар орқали белгиланади. Инсон учун атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар (санитария нормалари) Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан, бошқа стандартлар эса Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тасдиқланади.

Шунингдек, мазкур қонунда атмосфера ҳавоси сифатининг нормативлари масаласига ҳам катта эътибор берилган. Жумладан, ушбу қонуннинг 7-моддасида шундай дейилади: «Атмосфера ҳавосининг ҳолатини баҳолашда Ўзбекистон Республикаси ҳудуди учун атмосфера ҳавоси сифатининг қуйидаги ягона нормативлари белгиланади:

– атмосфера ҳавосида ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларнинг инсон ва атроф табиий муҳит объектлари учун йўл қўйи-

¹ Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. С. 50

² Ўша жойда. С. 51.

ладиган даражада тўпланиши;

– физикавий омиллар атмосфера ҳавосига акустик, электромагнит, ионлаштирувчи ва бошқа хил зарарли таъсир кўрсатишининг инсон ва атроф табиий муҳит объектлари учун йўл қўйиладиган даражалари.

Қонун ҳужжатларида айрим минтақалар учун атмосфера ҳавоси сифати нормативларига нисбатан оширилган талаблар белгилаб қўйилиши мумкин.

Атмосфера ҳавоси сифатининг нормативлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ишлаб чиқилади ва тасдиқланади».

Ушбу қонуннинг 8-моддасига кўра: «Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқаришнинг ҳамда унга физикавий омиллар зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари атмосфера ҳавосига чиқиндилар чиқарувчи ёки зарарли физикавий таъсир кўрсатувчи ҳар бир доимий манба учун ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар ва физикавий таъсир кўрсатиш омилларининг ҳар бири бўйича белгиланади.

Ҳавони ифлослантирувчи доимий манбалардан атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар чиқаришнинг йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари ҳамда унга физикавий омиллар зарарли таъсир кўрсатишининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативлари корхоналар, муассасалар, ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилади ва тегишлича Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланади.

Шунингдек, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳукуқий тартибга солиш масаласида Д. Л. Байдельдинов анча тўғри ғояларни олға суради. Унинг фикрича, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳукуқи билан тартибга солиш мақсадга мувофиқ¹.

¹ Байдельдинов Д. Л. Правовая охрана атмосферного воздуха: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Алма-Ата, 1986. С. 13–14.

Фикримизча , атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни тартибга солиш масалалари атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳуқуқи институти билан тартибга солиниши ҳозирги замон ва мустақиллик даврида қабул қилинган ҳужжатлар талабига тўғри келади.

Хулоса қилиб айтганда, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш субъектлари муайян хусусиятларга эга бўлиб, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга нисбатан тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширади; айрим субъектлар айна вақтнинг ўзида ҳам фойдаланувчи, ҳам назорат қилувчи, ҳам бошқарувчи орган бўлиб ҳисобланадилар.

Атмосфера ҳавоси табиатнинг таркибий қисми сифатида умуммиллий бойлик бўлиб, давлат ҳамда барча юридик ва жисмоний шахслар уни ҳамиша муҳофаза қилишлари зарур.

1.3. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар.

Барқарор экологик вазиятни вужудга келтириш, инсон ҳаёти ва фаолияти учун қулай экологик шарт-шароитлар яратиш, одамларнинг саломатлигини таъминлаш масалаларини ҳал қилиш юридик ва жисмоний шахслардан қонунларда кўрсатиб қўйилган ҳуқуқ ва мажбуриятларга амал қилишларини ҳамда уларни ўз вақтида бажаришларини талаб этади¹.

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида фуқароларнинг ҳаёт учун қулай атмосфера ҳавосига эга бўлиш ҳуқуқи ва уни сақлаш соҳасидаги мажбуриятлари кўрсатилган. Мазкур қонуннинг 4-моддасига кўра, фуқаролар ҳаёт ва соғлиқ учун қулай атмосфера ҳавосига эга бўлиш, атмосфера ҳавосининг ҳолати ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида ўз вақтида

¹: Бринчук М. М. Теоретические проблемы формирования законодательства об окружающей среды // Государство и право. 1998. № 12. С. 75; Круглов В. В. Права и обязанности промышленного предприятия

ва ишончли ахборот олиш, атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқарилиши ҳамда физикавий омилларнинг атмосферага зарарли таъсир кўрсатиши орқали ўзларининг саломатлигига ҳамда мулкига зиён етказилган ҳолларда зарарни ундириб олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Фуқаролар атмосфера ҳавосини авайлашлари, унинг ифлосланишига, камайишига ва унга физикавий ва кимёвий омилларнинг зарарли таъсир этишига олиб келувчи ҳаракатларни қилмасликлари шарт.

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш ўзаро чамбарчас боғлиқ жараён бўлиб, унга маълум ҳуқуқни чеклаш, тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш ҳолатлари ҳам хосдир.

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ҳуқуқини умуман ёки қисман чеклаш мумкин бўлиб, ушбу ҳуқуқнинг асосий мақсади атмосфера ҳавосидан қонун талаби асосида фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилиш тартибини таъминлашдан иборат бўлади.

Бинобарин, субъектлар атмосфера ҳавосидан фойдаланишда мазкур қонун талаблари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар ҳамда атмосфера ҳавоси сифатининг нормативларига аниқ риоя қилишлари лозим. Акс ҳолда, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш чекланиши, тўхтатиб қўйилиши ёки тугатилиши мумкин бўлади.

Шунингдек, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи ва уни муҳофаза қилувчи субъектлар «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 20-моддасида кўрсатилган шартларни ҳам тўлиқ бажаришлари лозим.

Унга асосан, «атмосфера ҳавосидан фойдаланишга муайян ҳудуд ҳавосини ўзгартирмаслик, уни белгиланган нормативлардан ортиқ даражада ифлослантирмаслик ёки сийраклаштирмаслик шарти билан йўл қўйилади.

Халқаро битимга мувофиқ, вазирликлар ва идоралар, корхоналар,

по охране окружающей среды: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1980. Природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. // Под ред. В. В. Петрова. М., 1988. С. 322–329.

муассасалар, ташкилотлар, хусусий шахслар озон қатламига зарарли таъсир этувчи кимёвий моддалар ишлаб чиқариш ҳамда бундай моддалардан фойдаланишни қисқартиришлари ва келгусида батамом тўхтатишлари шарт».

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни амалга ошириш атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи субъектларнинг мазкур соҳадаги ўз мажбуриятларини бажаришлари билан ҳам боғлиқ.

Мазкур ҳолатлар Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги, «Чиқиндилар тўғрисида»ги қонунлари ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган.

Масалан, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг бир қатор моддаларига кўра табиатдан фойдаланувчилар: «Ёқилғи ва ёнилғи-мойлаш материаллари сифатига доир талаблар» 14-модда, «Ўзбекистон Республикаси ҳудудига транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини олиб кириш ва уларнинг кириб келиши шартлари (15-модда), «транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш (16-модда), «транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини таъмирлайдиган ва уларга техник хизмат кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар олдига қўйиладиган талаблар (17-модда), «кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш» (18-модда), «озон қатламига зарарли таъсир кўрсатишнинг олдини олишга доир талаблар» (19-модда), «минерал хом ашёни қазиб олиш, ташиш ва қайта ишлаш пайтида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга доир талаблар (20-модда), «ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини жойлаштириш ёки кўмиб ташлашга доир талаблар» (21-модда), «атмосфера ҳавосининг ҳолатига таъсир кўрсатувчи корхоналар, иншоотлар, транспорт магистраллари ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш ва

фойдаланишга топшириш» (22-модда), «кашфиётлар, ихтиролар, саноат намуналарини, техника ва технологияларни жорий этиш пайтида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига» (23-модда) риоя этишлари шарт.

Маълумки ,биз мазкур масаланинг конституциявий талабидан келиб чиқадиган бўлсак, «атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш» (50-модда), «экологик муҳитга зарар етказмаслик» (54-модда), «табиий захиралардан умуммиллий бойлик сифатида оқилона фойдаланиш» (55-модда), «атроф муҳитни муҳофаза қилиш» (100-модда) каби ҳуқуқ ва мажбуриятлар бевосита амалга оширилиши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари аниқ кўрсатилган. Жумладан, ушбу қонуннинг 24-моддасига кўра, «фаолияти атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар, иссиқхона газлари ва озонни бузувчи моддалар чиқариш ҳамда атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатиши билан боғлиқ бўлган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар қуйидагиларни бажаришга мажбурдирлар:

- атмосферага чиқарилган чиқиндиларни тозалаш ва зарарли физикавий таъсирни камайтириш учун иншоотлар, асбоб-ускуналар ва аппаратуралардан, шунингдек, улар устидан назорат қилиш воситаларидан фойдаланиш қоидаларига риоя қилиш;

- ҳўжалик объектлари теварагида санитария-муҳофаза зоналари барпо этиш;

- чиқиндилар чиқаришни ҳамда зарарли физикавий таъсирни камайтириш чора-тадбирларини кўриш;

- чиқарилган чиқиндилар ҳамда физикавий омиллар зарарли таъсирининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативларига риоя қилиш юзасидан назорат ўрнатиш, уларнинг ҳисоботини юритиш ва белгиланган

тартибда статистика ҳисоботини тақдим этиш;

– энергияни тежайдиган технологияларни жорий этиш, ёқилғи-энергетика ресурсларини тежаш, экологик жиҳатдан тоза энергия манбаларидан фойдаланиш чора-тадбирларини кўриш;

– метеорология шароитлари ноқулай келиши кутилаётганлиги муносабати билан атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқаришни камайтириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан келишилган ҳолда чора-тадбирлар кўриш;

– корхоналар ва транспорт коммуникацияларининг таъсир доирасида атроф муҳитга ҳамда аҳоли саломатлигига зарарли таъсир кўрсатилишини баҳолаш;

– кучли таъсир этувчи заҳарли моддалар ҳамда буғланувчи бирикмаларни сақлаш, улардан фойдаланиш ва улардан бўшаган идишларни зарарсизлантириш шартларига риоя қилиш;

– атмосферага бирваракайига ва авария туфайли чиқиндилар чиқиши, яширин хавфли вазиятлар юзага келишининг олдини олиш, шунингдек, атмосфера ҳавосининг чегаралараро ифлосланишини камайтириш чора-тадбирларини кўриш;

– чиқиндиларни йўқ қилишни таъминлаш ҳамда улар тўпланиб қолганида ва қайта ишланаётганида атмосфера ҳавосини ифлослантиришнинг олдини олиш чора-тадбирларини кўриш.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш чора-тадбирларини бажариш тупроқ, сув ва атроф табиий муҳитнинг бошқа объектлари ифлосланишига олиб келмаслиги лозим.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи ва уни муҳофаза қилувчи субъектлар ўз ҳуқуқларидан тўла фойдалансалар-да, айрим ҳолатларда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш борасидаги кўплаб мажбуриятларини бажармайдилар.

Масалан, Республикамизнинг бир қатор туман ва шаҳарларида фуқаролар қишлоқ хўжалик экинларидан кейин унинг жойини ва ташланган чиқиндиларни , хазон – баргларни ёқиб юбориши оқибатида атмосфера ҳавосига кўплаб заҳарли тутунлар чиқарилади.Бунинг оқибатида инсон ва атроф табиий муҳитга ўнглаб бўлмас даражада зарар етказилади. Шундай ҳолатларни Ангрен, Оҳонгарон, Тошкент, Навоий ва бошқа бир қатор шаҳарларда, туманларда учратиш мумкин.

Хуллас, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи ва уни муҳофаза қилувчи субъектлар доимо ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларига қаттиқ амал қилишлари ва қонунда белгиланган тадбирларни ҳам амалга оширишлари , ишлаб чиқаришда замон талабига мос келадиган, экологик самара берадиган янги технологияларни қўллашлари, атмосфера ҳавосини ифлослантириш оқибатида етказилган зарарни қоплашлари ҳамда атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлиги учун тоғон тўлаши шарт.

II боб. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишда давлат бошқаруви ва назорати.

2.1. АТМОСФЕРА ҲАВОСИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ НАЗОРАТ ҚИЛУВЧИ ВА МУҲОФАЗА ЭТУВЧИ ДАВЛАТ БОШҚАРУВ ОРГАНЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ ВАКОЛАТЛАРИ.

Ўзбекистон Республикасининг бозор муносабатларига ўтиши ва сўнгги йилларда экологик тадбирларнинг замон талаблари асосида амалга оширилмаслиги атмосфера ҳавоси билан боғлиқ бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бу эса, ўз навбатида, табиатни муҳофаза қилиш, айниқса, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш борасида давлат бошқарувини янги усулда ташкил этишни тақозо этади.

Шу муносабат билан экология ҳуқуқи, хусусан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги бир қатор олимларнинг илмий ишлари¹ ҳамда қабул қилинган қонунларнинг² аҳамиятини алоҳида таъкидлаш ўринли.

Юридик адабиётда мавжуд фикрлардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш борасидаги давлат бошқаруви экология ҳуқуқида алоҳида субинститутни ташкил қилади. Уни ташкил этишдан мақсад атмосфера ҳавоси ифлослантирилишининг олдини олиш, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бир қатор тадбирларни ўз вақтида амалга ошириш, инсоннинг мусаффо атмосфера ҳавосига бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадларига қаратилиши таъкидланади.

Ушбу фаолиятнинг ҳуқуқий асосини Ўзбекистонда қабул қилинган экологик қонунлар, давлат органларининг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш фаолиятини тартибга солувчи бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлари

¹ Байдельдинов Д. Л. Правовой механизм государственного управления в области экологии. Алматы, 1998; Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. М., 1985; Жўраев Ю. А. Право и управление в области использования и охраны природной среды Республики Узбекистан. Атореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1996; ва бошқ.

²: Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1992 йил 9 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 1. 38-м.; Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 2. 52-м.

ташкил қилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг методологик асоси эса Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсати ва Президент И. А. Каримовнинг ушбу соҳадаги кўрсатмаларидир. «Инсоннинг табиат имкониятларини ва унинг ривожланиш қонуниятларини ҳисобга олмай жадал юритилган хўжалик фаолияти, – деб ёзади И. Каримов, – ер юзида тупроқ нураши, ўрмонлардан маҳрум бўлиш, атмосфера ҳавосининг ифлосланиши, озон қатламининг бузилишига олиб келди»¹. Кўриниб турибдики, мазкур кўрсатмада ўрганилаётган муаммонинг нафақат ҳаётий, амалий маъноси, балки илмий асоси ҳам очиб берилган.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг бир қатор функциялари ҳам мавжуд. Ушбу функциялар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда давлат бошқарувининг самарадорлигини таъминлаш ва ушбу соҳада кўплаб ижобий ишларни амалга оширишга қаратилган.

Юқоридаги ҳолатлардан кўриниб турибдики, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқариш тизими бир қатор хусусиятларга эга бўлиб, бошқа табиат объектларидан фарқланади.

Булар қуйидаги ҳолларда намоён бўлиши мумкин:

*атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги стандарт ҳамда нормативларни белгилаш ;

*атмосфера ҳавоси мониторингини амалга ошириш;

*атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш жараёнида давлат ҳисобини юритиш ҳамда экологик экспертиза ўтказиш;

*атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан давлат назоратини олиб бориш;

*атмосфера ҳавоси тўғрисидаги қонунларни бузиш оқибатида қўлланиладиган жазо чораларини белгилаш;

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997. Б. 113.

*зарарли таъсир кўрсатганлик учун қонун асосида тегишли жарима тўлаш ва бошқа жараёнларда.

Хуллас, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқариш функцияси, шакл ва усуллари катта аҳамиятга эга бўлиб, ушбу масала қабул қилиш таклиф қилинаётган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш кодексида кенгроқ ўз аксини топиши мақсадга мувофиқдир. Зеро, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришнинг экологик талабларга асосланган ҳолда ташкил этилиши ҳамда олиб борилиши янада самарали бўлишига ҳамда барча табиат бойликларининг келажак авлодга бус-бутун қолдирилишига ёрдам беради.

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза этишда давлат бошқарув органларининг фаолияти катта аҳамиятга эга бўлиб, у муайян давлат органларининг тегишли ваколатлари орқали амалга оширилади.

Давлат органлари атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг аниқ мақсадларига кўра икки гуруҳга, яъни 1) умумий ва 2) махсус ваколатли органларга бўлинади. Умумий бошқарув органига, барча турдаги ижтимоий муносабатлар билан бир қаторда, экологик муносабатларни ҳам тартибга солиб туриш ваколати берилган бўлса, махсус бошқарув органига эса бевосита экологик муносабатларни тартибга солиш ваколати берилган бўлади¹.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш мақсадидаги умумий ваколатли давлат бошқарув органларига марказда ва жойларда ижроия ҳокимиятини амалга оширадиган органлар киради. Улар ўз ваколатларини Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда амалга оширадилар.

Атмосфера ҳавосини ҳукуқий муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни тартибга солувчи махсус органлар фаолияти ва функцияларига кўра икки

¹ Холмўминов Ж.Т. Экология ҳукуқи: Чизмалар албому. Ўқув қўлланма Т.,ИИВ Академияси 2002.

тоифага ажратилади: *биринчиси* атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга масъул бўлган асосий (бевосита) органлар бўлиб, уларга Вазирлар Маҳкамаси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари киради; *иккинчи* (билвосита) тоифадаги давлат органларига эса атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга бевосита ёрдам бериш ваколатига эга бўлган тармоқ бошқарув органларини киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 8-моддасига биноан, «атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва бошқа норматив ҳужжатларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари амалга оширадилар.

Умуман олганда, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш борасида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган бошқа органлар ҳам мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 7-моддасида Олий Мажлиснинг табиатни муҳофаза қилишга тааллуқли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари кўрсатилган бўлиб, улар атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза этишни бошқаришга ва назорат этишга ҳам бевосита тегишлидир.

Таъкидлаш ўринлики, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси атроф-муҳит ва табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш билан бирга, жойларда тегишли экологик қонунларнинг ижросини назорат қилиш орқали маҳаллий ҳудудларда атроф-табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ бўлган экологик сиёсатни ҳам амалга оширади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг

табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 80-моддаси (12-банди) ва Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида»ги 1994 йил 22 сентябрь конституциявий қонунида¹ ҳам батафсил кўрсатилган.

Шунингдек мазкур масаланинг ҳуқуқий асослари янги қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси² ва Сенати тўғрисида³»ги 2002 йил 12 декабрь қонунларида ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикаси «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 5-моддасига кўра, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари амалга оширадилар.

Мамлакатимизда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришда ижро этувчи органларнинг ўрни ҳам катта.

Ўзбекистон Президенти, республика Конституцияси 93-моддасининг 4-бандига асосан, экология, табиатни муҳофаза қилишга, жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид шартнома ва битимларни имзолайди, республика томонидан тузилган шартномаларга, битимларга ва унинг мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди ҳамда, мазкур модданинг 13-бандига кўра, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимига номзодларни тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 9-моддасига мувофиқ, табиатни муҳофаза қилиш ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни бошқаришда

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994. № 10. 250-м.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик Палатаси тўғрисидаги қонуни // Халқ сўзи. 2002. 29 дек.

³ «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги қонуни // Халқ сўзи. 2002. 28 дек.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қуйидаги ваколатлари катта аҳамиятга эга бўлиб, у табиатни, шу жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида қуйидагиларни амалга оширади:

- табиатни муҳофаза қилишга доир ягона сиёсат юритиш;
- табиат ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш;
- табиий ресурсларга нисбатан табиат кадастри юритилиши тартибини белгилаш ва бундай кадастр юритилишини таъминлаш, республика аҳамиятига молик табиат ресурсларининг захираларини тасдиқлаш;
- экологик жиҳатдан танг вазиятлар, табиий офатлар ва фалокатларнинг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;
- табиий офатлар ва йирик аварияларнинг оқибатларини тугатиш чора-тадбирларини амалга ошириш;
- табиий ресурслардан фойдаланганлик, атроф табиий муҳитни ифлослантирганлик, чиқиндилар, зарарли таъсир этувчи бошқа нарсалар жойлаштириб ташлаганлик учун ҳақ тўлаш тартибини, шунингдек табиий ресурслардан фойдаланиш, чиқиндилар жойлаштириш лимитларини белгилаш;
- экологик таълим ва тарбия тизимини яратиш ҳамда унинг амал қилишини таъминлаш;
- табиатдан алоҳида тартибда фойдаланиладиган ҳудудларнинг чегараларини, табиатни муҳофаза қилиш ва хўжалик фаолияти режимларини тасдиқлаш;
- табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида давлатлараро муносабатларни ривожлантириш ва бошқа тадбирлар.

Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг табиатни ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бир қатор ваколатлари Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги қонуннинг 11-моддасида ҳам Ўз аксини топган¹.

Бундан ташқари, табиат бойликлари ва атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишни бошқариш борасида маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг аҳамияти ҳам катта.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўз ҳудудларида экология ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувининг қуйидаги ваколатларини амалга оширадилар:

- Минтақада (ҳудудда) табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилайди;

- табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг ҳудудий дастурларини тасдиқлайди;

- атроф табиий муҳитга зарар етказаётган объектлар фаолиятини вақтинча ёки бутунлай тўхтатиш ва қайта ихтисослаштириш тўғрисида қарорлар қабул қилади;

- фойдаланишни ташкил қилиш мақсадида табиий ресурсларни тақсимлайдилар ва шундай фойдаланиш ҳуқуқларини бекор қиладилар;

- атроф табиий муҳит мониторингини, табиий ресурслар давлат кадастрлари юритилишини ташкил этади;

- табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширадилар¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 100-моддасида кўрсатилганидек, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига атроф муҳитни муҳофаза қилиш, жумладан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш масалалари ҳам киради.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 10-моддасида давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идораларининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатлари

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳамаси тўғрисида»ги 1993 йил 6 май қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1993. № 5. 202-м.

¹ Ўзбекистон Республикаси «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги 1993 йил 2 сентябр қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993, № 9, 320-модда.

аниқ кўрсатилган бўлиб, ушбу ҳолатлар бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга ҳам тегишлидир. Унга асосан, қуйидаги вазифалар давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идораларининг ваколатига кириши кўрсатилган:

- Ўз ваколати доирасида ўз ҳудудида табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш, минтақанинг (ҳудуднинг) экологик дастурларини тасдиқлаш;

- табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва уларнинг аҳволига баҳо бериш, экология жиҳатдан зарарли бўлган объектларни рўйхатга олиш;

- табиатни муҳофаза қилишга доир тадбирларни моддий-техник жиҳатидан таъминлаш;

- табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи, саноат ёки рўзгор чиқиндиларини тўплаш ёки кўмиб ташлашга рухсатномаларни белгиланган тартибда бериш ёки уларни бекор қилиш;

- табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар ундириш;

- табиатнинг муҳофаза қилиниши устидан назорат ўрнатиш, атроф табиий муҳитга зарар етказаётган маҳаллий аҳамиятга молик объектлар фаолиятини вақтинча ёки бутунлай тўхтатиш ва қайта ихтисослаштириш тўғрисида қарорлар қабул қилиш;

- Ўзбекистон Республикаси қонунларида назарда тутилган бошқа масалаларни тартибга солиш.

Булардан ташқари, махсус ваколатли давлат органлари ҳам мавжуд. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришда Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ваколатлари «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасида аниқ кўрсатилган бўлиб, у ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бўйсунди ҳамда вазирликлар, давлат

қўмиталари, идоралар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, шунингдек, айрим шахслар томонидан ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсидан, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишга доир қонунларга риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1996 йил 26 апрелда тасдиқлаган тегишли Низом¹ билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ўз ваколатлари доирасида қабул қилган қарорлар давлат идоралари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар учун мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ҳам ўз ваколати доирасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бир қатор ишларни амалга оширади. Масалан, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 18-моддасига биноан, кимёвий моддаларни ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ масалаларни ҳал этади.

Кимёвий моддаларни ишлаб чиқарувчи ёки улардан фойдаланувчи корхона ва ташкилотлар бундай моддаларнинг атмосфера ҳавосида йўл қўйиладиган даражада тўпланиш нормативларини, уларни назорат қилиш усуллари ва экологик-токсикологик паспортларини Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги белгилаган тартибда ишлаб чиқади.

Ишлатиш тақиқланган ва ишлатишга яроқсиз бўлиб қолган кимёвий моддаларни зарарсизлантириш Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги берадиган рухсатнома асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ўз ваколати доирасида

атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, уни ифлосланишдан сақлаш, белгиланган стандарт ва нормативлар асосида атмосфера ҳавосидан фойдаланишни бошқариш ҳолларини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология бош бошқармаси, ўз ваколатига асосан, атмосфера ҳавосининг ҳолатини кузатиш, у ҳақдаги ахборотни тўплаш, умумлаштириш, таҳлил этиш ва истиқболни белгилаш, атроф табиий муҳитнинг давлат мониторингини ягона тизим бўйича қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга ошириш каби вазифаларни бажаради.

Хуллас, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришни такомиллаштириш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

биринчидан, барча вазирликлар, давлат қўмиталари ва агентликларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишдаги ҳамкорлигини таъминлаш;

иккинчидан, жойларда маҳалла қўмиталари, фуқаролар йиғини, тадбиркорлар, хусусий корхоналар ва хорижий фирмаларнинг табиатни ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини янада такомиллаштириш;

учинчидан, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш учун «Экосан» халқаро жамғармаси, «Камолот ёшлар ижтимоий ҳаракати», «Маҳалла» ва бошқа нодавлат ташкилотларнинг фаоллигини янада ошириш;

тўртинчидан, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишда ва экологик фалокатларнинг олдини олиш ҳамда унга қарши курашда депутатларнинг фаоллигини ошириш; атмосфера ҳавосининг ҳуқуқий жиҳатдан самарали муҳофаза қилинишини таъминлашга ёрдам беради.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1996, 5-6. сон, 70 модда.

2.2. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилишда давлат назорати.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқариш соҳасида давлат бошқарувининг элементи бўлмиш экологик назорат катта аҳамиятга эга¹.

Юридик адабиётларда, шунингдек, Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида ўз ҳудуди ва экологик сиёсати хусусиятларини инобатга олиб, экология соҳасида қабул қилинган бир қатор қонунларда² экология соҳасига ва атмосфера ҳавосининг муҳофаза қилинишини назорат қилишнинг ҳуқуқий масалаларига, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат назоратини амалга ошириш масаласига алоҳида эътибор қаратилган.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги давлат назоратининг асосий мақсади атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш самарадорлигини таъминлаб, ушбу соҳадаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, уларга қарши курашиш ҳамда уларнинг олдини олишдан иборат.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг объектини атмосфера ҳавоси, унинг таркиби ҳамда бошқа табиат бойликлари билан ўзаро муносабати ташкил этади.

Мазкур ҳуқуқлар табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни

¹ Холмуминов Ж.Т. Табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий кафолати. // Жамият, 2011 й, 25 март

² Экология соҳасида давлат экологик назоратни олиб бориш тартиби ва вазифалари Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни VII бобининг 28–32 моддаларида батафсил кўрсатилган. Шунингдек, қаранг: Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 2. 52-м.

муҳофаза қилишни ҳам таъминлашга хизмат қилади¹. Ушбу фикрдан шундай хулоса келиб чиқиши мумкинки, давлат табиат ресурсларини, жумладан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда маълум даражада экологик назоратни ҳам амалга оширади.

В. В. Петровнинг таъкидлашича, экологик назорат корхона, муассаса, ташкилот, фуқаролар ва бутун хўжалик юритувчи субъектларнинг атроф табиий муҳит талабларига ҳамда жамиятда экологик хавфсизликни таъминлашга ундайди².

Демак, ҳар қандай вазиятда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш табиат бойликларининг ўзаро боғлиқлиги талабидан келиб чиқиб, маълум принциплар асосида олиб борилиши лозим³.

Умуман олганда, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 29-моддасида экологик назоратнинг вазифалари кўрсатилган бўлиб, бу эса, ўз навбатида, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга ҳам бевосита тегишлидир. Мазкур моддага асосан, экологик назорат олдига атроф табиий муҳитнинг аҳволини ҳамда хўжалик юритиш ва бошқа фаолият таъсирида унда бўладиган ўзгаришларни кузатиб бориш; атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф табиий муҳитни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларнинг талаблари ва атроф табиий муҳит сифатининг нормативларига риоя этиш борасидаги дастурлар ҳамда айрим тадбирларнинг бажарилишини текшириш вазифаси кўйилган.

Экологик назорат тизими атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш давлат хизмати, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат, идора, ишлаб чиқариш ва жамоат назоратларидан иборат.

Айрим юридик адабиётда эса экологик назоратнинг давлат, идора ва

² Петров В. В. Экологическое право России. С. 76.

³ Холмунинов Ж. Т. К вопросу о принципах о международного экологического сотрудничества в Республике Узбекистан.// Фемида , 2004, №12. С. 37–39 стр.

жамоат назоратидан иборат эканлиги кўрсатилади. Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 31-моддасида «табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назорати» қуйидагича талқин этилади:

«Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари, махсус ваколатли давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари амалга оширадилар. қуйидагилар махсус ваколатли давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари ҳисобланади:

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги;

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги., атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан назорат қилиш буйича махсус ваколат берилган давлат органларидир.

Махсус ваколатли давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини амалга оширишда қатнашишга идоравий экология хизмат бўлинмаларини белгиланган тартибда жалб этишлари мумкин».

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни таъминлашда идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назоратининг аҳамияти жуда катта. Шунинг учун ҳам «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда ушбу масалага алоҳида эътибор берилган. Жумладан, мазкур қонуннинг 32-моддасига биноан, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг экология хизмати шу вазирлик, давлат қўмитаси ёки идора тасарруфидаги корхоналар ва ташкилотлар фаолияти юзасидан табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги идоравий назоратни амалга оширади.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ишлаб чиқариш назоратини корхоналар, бирлашмалар, ташкилотларнинг экология хизматлари амалга оширадилар ҳамда табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни тиклаш, атроф табиий муҳитни соғломлаштириш,

табиатни муҳофаза қилишга доир қонунлар талабларининг бажарилиши борасида қабул қилинган дастурлар ва айрим тадбирларнинг ижросини текшириш мақсадини кўзлайдилар.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги жамоат назоратини ўзини ўзи бошқариш идоралари, жамоат бирлашмалари, меҳнат жамоалари ва фуқаролар амалга оширадилар.

Идоравий, ишлаб чиқариш назоратини амалга оширувчи экология хизматларини ва экология соҳасидаги жамоат назоратини ташкил қилиш ҳамда уларнинг фаолияти «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун ва мазкур хизматлар тўғрисидаги низомлар билан тартибга солинади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан назорат олиб бориш тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида ҳам ўз аксини топган. Ушбу қонуннинг 28-моддасида кўрсатилишича, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан давлат назоратини маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, махсус ваколат берилган давлат органлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширадилар.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш юзасидан идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни тиклаш, жумладан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат назоратини ҳамда тармоқлараро бошқарувини амалга оширувчи, идоралардан устун турувчи ва мувофиқлаштирувчи махсус ваколатли орган бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ушбу қўмита тўғрисидаги низомига асосан давлат назоратини амалга

оширади¹. Жумладан, 13-банднинг «а» қисмига биноан, ушбу қўмита экология тизимлари, табиий генофонд, биологик мувозанатнинг, атмосфера ҳавосини, ер усти ва ер ости сувларини, тупроқни ифлослантирувчи манбаларнинг, ўсимлик дунёси (шу жумладан ўрмонлар) ва биологик сув объектларининг, ёввойи ҳайвонлар яшаш муҳитининг ҳолатини ва бошқаларни назорат қилади. Мазкур ҳуқуқий ҳужжатда табиат ва атмосферани муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланиш юзасидан давлат назоратини амалга оширишнинг бошқа ҳолатлари ҳам аниқ белгилаб қўйилган.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ҳамда унинг вилоят ва жойлардаги органлари фаолияти шуни кўрсатмоқдаки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат назоратини амалга оширишнинг бир қатор муаммолари мавжуд. Масалан, 2000-2007 йиллар давомида 27773 объектлар, шу жумладан, 22246 саноат ва 5536 транспорт корхоналари текширилди. Асбобий услуб билан 1003682 ифлослантирувчи манбалар текширилди, 121293та белгиланган меъёрлар ва давлат стандартлардан ортиқ кўрсаткичлар билан манбалар аниқланди, 39531 ифлослантирувчи манбаларнинг фаолияти вақтинча тўхтатилди. Ишлаб чиқариш фаолиятининг тўхтатилиши ҳисобига, 3,862 минг тонна ифлослантирувчи моддаларнинг атмосферага ортиқча ташланишининг олди олинди².

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги ўз фаолиятида ер, сув, атмосфера ҳавоси, ер ости сувлари ва бошқа табиат бойликларини ифлосланишдан сақлаш ва улар таркибининг қонунда белгиланган доирада бўлиши юзасидан тегишли давлат назоратини олиб боради. Соғлиқни сақлаш

¹ Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги низом. Т., 2009. Б. 32.

² Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий манбалардан фойдаланиш тўғрисида. Миллий маъруза. Тошкент. 2008 йил 35 бет.

вазирлигига қарашли органлар бошқа органлар билан биргаликда қишлоқ аҳоли пунктлари, туман, шаҳар ва бошқа барча жойларда санитария ҳолатини ҳам назорат қиладилар.

Соғлиқни сақлаш органларининг санитария ҳолатини назорат қилиш борасидаги барча ваколатлари махсус қонунда ўз аксини топган¹.

Санитария-эпидемиология назорати департаменти ўз фаолиятида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва унинг стандарт ҳамда нормативларини талаб даражасида сақлаш учун «Метрология тўғрисида»ги қонун² талабларини ҳам амалга оширадilar ва Бошгидромет билан ҳамкорликда иш олиб борадилар.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг талабига асосан, атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатишини тартибга солишда ва назорат қилишда Соғлиқни сақлаш вазирлигининг ҳам тегишли ваколатлари мавжуд. Жумладан, мазкур қонуннинг 12-моддасига кўра, атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатиши йўл қўйиладиган тегишли даражадан ошмаслиги зарур. Атмосфера ҳавосига физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатишига қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги берган рухсатнома асосида йўл қўйилиши мумкин.

Атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишни назорат қилишда Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг фаолияти алоҳида аҳамиятга эга. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни ҳуқуқий таъминлаш вазифаси

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги 1992 йил 3 июль қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1992 й. №9. 355-м.; 1995 й. №6. 118-м.; 1999 й. №5. 124-м.

² Ўзбекистон Республикасининг «Метрология тўғрисида»ги 1993 йил 28 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1994. № 2. 48-м.

кўпроқ йўл ҳаракати хавфсизлиги давлат хизмати (ЙХХДХ), «қўриқлаш» хизмати, Ёнғинга қарши курашувчи бўлим ва «Санитария милицияси» зиммасига тушади.

Вилоятлар ҳудудига транспорт ва ҳаракатланувчи воситаларнинг олиб келиниши ва олиб кетилишини назорат қилиш ЙХХДХнинг ҳамда Автомобиль транспортида хизматларни сертификатлаш республика маркази ваколат доирасига киради. ИИВ бўлимлари тасдиқланган «Экологик талонлар бериш, автомобиль двигателларида чиқаётган ишлатилган газлар заҳарлилигини (тутун миқдорини) назорат ўлчов ишларини амалга ошириш, олиб кирилатган автомобилларга сертификат бериш ва транзит автотранспортларга рухсатномалар бериш» ҳақидаги низомга асосан, республикага кириб келиш постларида транзит автотранспортларга экологик рухсатномалар, олиб кирилган автомобилларга уларни рўйхатга олиш вақтида экологик сертификатлар берадилар.

Маълумки, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 15-моддасига биноан, транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмалари кўрсатадиган салбий таъсир ишлатилган газлардаги ифлослантирувчи моддалар миқдорига ва улар физикавий омилларининг зарарли таъсир кўрсатишига доир Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қиладиган нормативлардан ошмаган тақдирдагина мамлакатимиз ҳудудига бу воситалар ва қурилмаларни олиб киришга ва уларнинг кириб келишига йўл қўйилади.

Мазкур қонунда, транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш тартиби ҳам аниқ кўрсатилган. Аммо қонуннинг 16-моддасида белгиланган талабга кўра, ишлатилган газлар чиқариб юборилганида улардаги ифлослантирувчи моддаларнинг миқдори ёки улар физикавий омилларининг зарарли таъсир кўрсатиши нормативлардан юқори бўлган транспорт воситалари ва бошқа қатнов воситалари ҳамда қурилмаларини ишлаб чиқариш ва улардан

фойдаланиш тақиқланади.

Шунингдек, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишда нодавлат ташкилотлари, масалан, «Экосан» халқаро жамғармаси ҳам алоҳида ўрин тутади. Ушбу жамғарма ўз уставига мувофиқ иш олиб боради¹. Бу эса, ўз навбатида, жамоат экологик назоратини, яъни нодавлат нотижорат ташкилотлари (жамғармалар, маҳалла йиғинлари, касаба уюшмалари ва бошқалар)нинг атроф табиий муҳитни, жумладан атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва экологик қонунларнинг амалиётда қўлланилиши юзасидан экологик назорат олиб бориш борасидаги фаолиятини янада такомиллаштиради ва кучайтиради.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилинишини ҳуқуқий тартибга солиш ва ундан фойдаланиш борасидаги назорат ишларини янада яхшилаш мақсадида, қуйидаги тадбирларни амалга ошириш талаб этилади:

биринчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳозирги замон талабига жавоб бермайдиган мониторинг, назорат ва баҳолаш тизимини янгилаш;

иккинчидан, атмосфера ҳавосининг таркибини текширувчи доимий назорат «Экотрансназорати» постларини кўпайтириш ва уларнинг ЙХХДХ ходимлари билан алоқасини мустаҳкамлаш;

Хуллас, атмосфера ҳавосининг тозалигини таъминлаш учун экологик лойиҳалаш ва санитария-техник назорат каби тадбирларни ўз вақтида амалга ошириш лозим. Шунингдек, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва атроф муҳитнинг мусавффолигини таъминлаш мақсадида жамоатчилик назоратини кучайтириш лозим.

2.3. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи манбалар ва уларни

бартараф этишнинг экологик ҳуқуқий йўллари.

Тирик мавжудотни ва бошқа табиат бойликларини маълум мутаносибликда сақлаш учун уларга ҳаёт бахш этадиган атмосфера ҳавосини ифлосланишдан сақлаш зарур.

Олимларнинг фикрича, инсоният ва барча тирик мавжудотнинг ҳаёт манбаи бўлган атмосфера ҳавосини асосан икки манба: 1) табиий омиллар ва 2) инсон фаолиятининг маҳсули – антропоген манбалар ифлослантиради.

Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи табиий омилларга мисол сифатида тоғ жинсларининг емирилиши, zilзила оқибати, вулқонларнинг отилиши, ўрмонларга ўт кетиши натижасида табиатга, атроф муҳитга зарарли омилларнинг ёйилиши ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Антропоген ифлосланиш эса асосан саноат корхоналари, автомобиль, ҳаво, темир йўл, сув транспорти чиқиндиларининг ва турли ёқилғилар ишлатилиши натижасида пайдо бўладиган зарарли моддаларнинг атмосфера ҳавосига чиқарилиши оқибатида содир бўлади.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 41-моддасига асосан, корхоналар, иншоотлар ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш, реконструкциялаш, кенгайтириш ва техника билан қайта ускуналаш, улардан фойдаланиш ва уларни тугатиш чоғида экология хавфсизлиги талаблари бажарилмоғи, табиатни муҳофаза қилиш чоратadbирлари назарда тутилмоғи лозим.

Корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, айрим шахслар чиқитсиз ва камчиқит технологияларни жорий этишлари, ишлаб чиқариш ва рўзгор чиқиндилари ҳосил бўлишини камайтиришлари, уларни зарарсизлантиришлари ва қайта ишлашлари, чиқиндиларни турларга ажратиш, тўплаш, кўмиб ташлаш ва улардан фойдаланиш қоидаларига риоя этишлари шарт.

Экология талабларига жавоб бермайдиган объектларни фойдаланишга

¹ Халқаро экология ва саломатлик жамғарма фондининг устави. Т., 1996.

топшириш ман этилади. Қўйилган ушбу талаб бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга ҳам тааллуқлидир. Шу муносабат билан «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда ҳам мазкур масалага алоҳида эътибор берилган.

Жумладан, унинг 22-моддасида белгиланганидек, «корхоналар, иншоотлар, транспорт магистраллари ва бошқа объектларни жойлаштириш, лойиҳалаш, қуриш, қайта қуриш ва фойдаланишга топшириш, ишлаб турган технология жараёнлари ва асбоб-ускуналарни такомиллаштириш ҳамда янгиларини жорий этиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя қилган ҳолда амалга оширилиши шарт».

Маълумки, одам бир кеча-кундузда ташқи муҳитдан 20 куб метр ҳаво олади. Унинг ўпкаси минутига 16-20 марта ҳаво ютиб, ҳаво чиқаради. Ҳар бир одам бир кеча кундузда ўпкасидан тахминан 17 минг 290 м³ ҳаво ўтказди, бу эса 23 кг. ни ташкил этади. Демак, одам ҳавони овқатга нисбатан 4-5 баробар кўп истеъмол қилади. Шундай экан, инсон саломатлиги учун корхона, муассаса, ташкилот, яъни саноат корхоналари, автотранспорт воситаларидан чиқадиган заҳарли газлар жуда хавфлидир.

Шунингдек , мамлакатимизда атмосфера ҳавосининг муҳофаза қилинишини ҳуқуқий тартибга солишни кучайтириш учун қуйидаги тадбир ва вазифаларни бажариш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

биринчидан, барча корхона, муассаса, ташкилотларнинг фаолиятида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида ҳавонинг софлигини таъминлаш учун профилактика ишларини кучайтириш ва янги технологияларни қўллаш;

иккинчидан, ҳар бир корхона, муассаса ва ташкилотнинг «Тоза ҳаво» комплекс дастурини ишлаб чиқиши ва уни амалга оширишига эришиши;

учинчидан, ЙХХДХ ҳамда «Экотранснаторат» постларнинг транспорт воситалари ва уларнинг газ чиқариши билан боғлиқ фаолиятлари юзасидан назорат ишларини кучайтириш;

Бу ишларнинг амалга оширилиши минтақамизда ва, умуман, жаҳонда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда уни ҳуқуқий тартибга солиш муаммоларини ҳал қилишга ёрдам беради.

2.4. Атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланиши

Бугунги кунда атмосфера ҳавосини трансчегаравий ифлосланиши энг муҳим масалалардан биридир.

1979 йилда қабул қилинган БМТ Европа иқтисодий комиссиясининг (ЕИК) атмосфера ҳавосининг узоқ масофаларига трансчегаравий ифлосланиши тўғрисидаги конвенцияси атмосфера ҳавосини ифлослантириш билан курашишда ҳамкорликдаги ҳаракатлар учун асос яратди. Конвенция атмосфера ҳавосини ифлослантириш ва унинг минтақавий даражадаги оқибатларини ўрганиш ва мониторинги ҳамда чиқиндиларни камайтириш стратегиясини ишлаб чиқиш соҳасида ҳаракатларни бирлаштиришни таъминловчи асосий халқаро келишувлардан бири ҳисобланади¹.

Мазкур ҳужжат мажбурий юридик кучга эга бўлган протоколларни ишлаб чиқиш йўли билан аниқ бир ифлослантирувчи моддаларни чиқаришни чеклаш бўйича асос яратди. 1984 йилдан бошлаб, то ҳозирги даврга қадар, бу борада саккизта протокол қабул қилинди. Улар олтингугурт (олтингугурт диоксида), азот оксидлари, учувчан органик бирикмалар (УОБ) оғир металллар ва барқарор органик ифлослантирувчи (БОИ) чиқиндилар ва трансчегара оқимларини қисқартиришга қаратилган. Хали кучга кирмаган протокол оксидлашиш, эвтрофикация ва ер юзи озони ҳосил бўлишини келтириб чиқарувчи олтингугурт диоксида, азот оксидлари, аммиак ва УОБ чиқиндиларини камайтиришга қаратилган.

1. Ҳозирги пайтда **олтингугурт** чиқиндиси ёки уларнинг трансчегаравий оқимларини камида 30% га камайтириш тўғрисидаги протокол (Хелсинки, 1985) ва олтингугуртнинг чиқиндиларини янада камайтириш тўғрисидаги протокол (Осло, 1994) эътиборли аҳамиятга эга.

Олтингугурт чиқиндиларини ёки уларнинг трансчегаравий оқимларини камида 30% га камайтириш тўғрисидаги Протокол икки талабдан иборат:

- олтингугурт чиқиндисини (ёки уларнинг трансчегарали оқимларини) 1993 йилга келиб 1980 йилда қайд этилган даражага қараганда 30% га камайтириш ва мана шу камайтиришлар ҳажмини сақлаб қолиш;
- олтингугурт чиқиндилари ҳақидаги ҳисобитини ижроия органига

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий манбалардан фойдаланиш тўғрисида. Миллий маъруза. Тошкент. 2008 йил 14 – 37 бетлар.

тақдим этиш зарурлиги.

Олтингугурт чиқиндиларини янада камайтириш тўғрисидаги Протокол 1985 йилдаги олтингугурт бўйича Протоколга қараганда анча қаттиқ талаблар қўяди, лекин унинг ўрнини босмайди.

Протокол қуйидаги самарали чораларни кўришни талаб этади:

- ёқилғида олтингугурт миқдорини камайтириш;
- энергетика самарадорлигини ошириш;
- қайта тикладиган энергия манбаларидан фойдаланишни рағбатлантириш;
- мавжуд энг яхши технологияларни қўллаш;
- ҳамда олтингугурт диоксиди чиқиндиларини камайтиришни самарали рағбатлантириш учун иқтисодий воситалардан фойдаланишни рағбатлантирувчи қоидалардан ташкил топган.

2. Шунингдек, азот оксидлари чиқиндиларини ёки уларнинг трансчегаравий оқимларини чеклаш тўғрисидаги Протокол (София, 1988) 1994 йил охирига келиб ва кейинги йилларда азот оксидлари (NO_x) чиқиндилари 1987 йил даражасидан ошмаслигини таъминлашни талаб этади.

1993 йилга келиб иқтисодий мақсадга мувофиқ, энг яхши мавжуд услублардан фойдаланиб, бир вақтнинг ўзида мавжуд стационар манбалардан чиқадиган чиқиндиларни чегаралаш бўйича чораларни ишлаб чиқиш билан катта манбалар ва янги стационар ва ҳаракатдаги манбалар барча тоифаларига чиқинди чиқариш бўйича миллий меъёрлар қўлланилишини таъминлаш зарур.

3. Ўзбекистон Республикасида транспорт воситаларини этилсиз бензин билан таъминлаш борасидаги талабга 2008 йилда эришиш кўзда тутилмоқда. Учувчан органик бирикмалар (УОБ) тўғрисидаги Протокол (Женева, 1991) антропоген келиб чиқувчи УОБ чиқиндиларини 1999 йилда 1984–1990 йиллар даври билан солиштирилганда 30%га камайтирилишини талаб этади. Тропосфера озони миқдоирини бошқариш ҳудудларида чиқиндилар 1988 йил даражасидан ортмаслиги керак.

Маълумотларни таҳлил қилиш автомобиль бензинини ишлаб чиқаришда, симоб чиқиндиларини камайтириш бўйича мақсадга мувофиқ ишлар бажарилаётганлигини кўрсатади. Симоб чиқиндиларини камайтириш мақсадида 2000 йил 23 октябрда 405–сонли «Таркибида симоб бўлган лампалар ва асбоблардан фойдаланиш ва зарарсизлантириш бўйича корхоналар фаолиятини тартибга солиш тўғрисида»ги Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинган.

Бошқа металллар чиқиндиларини камайтиришга ишлаб чиқаришга илғор технологияларини татбиқ этиш, чанг тозалаш замонавий тизимларини ўрнатиш ҳисобига эришилмоқда.

Протоколга республиканинг қўшилиши масаласини тайёрлаш учун биринчи навбатдан, ҳар бир иқтисодиёт сектори бўйича чиқиндилар миллий кадастрини қайта кўриб чиқиш, оғир металл чиқинди манбаларини аниқлаш

ва қўлланаётган технология ҳамда назорат чоралари самарадорлигини баҳолашга киришиш керак.

4. Барқарор органик ифлослантирувчилар (БОИ) бўйича Протокол (Орхус, 1998) атроф–муҳитга БОИ чиқиндиларини ташлаш, келтириш ва ажратиб чиқаришни чеклаш, қисқартириш ёки тўхтатиш талаб этади. Протокол томонидан 16 моддалар, шу жумладан, 11 та пестицидлар, иккита саноат кимёвий моддалари ва учта қўшимча ифлослантирувчилар белгиланган. Протокол томонидан, баъзи пестицидларни ишлаб чиқариш ва фойдаланиш мутлақо тақиқланган (альдрин, хлордан, хлордекон, дильдрин, эндрин, гексабромдифенил, мирекс ва токсафенлар). Иккинчи босқичда йўқотилиши лозим бўлганлар: ДДТ, гептахлор, гексахлорбензол (ГХБ), полихлордифениллар (ПХД). Протокол ДДТ, гексахлорциклогександан (ГХГ) шу жумладан линдан ва ПХДлардан фойдаланишни қатъий чеклайди.

Протоколда янги ва мавжуд стационар (турғун) манбаларга чиқиндилар чекланган миқдорини қўллаш учун муддатлар белгиланади ва уларда махсус тозалаш қурилмаларини ўрнатиш тавсия этилади¹.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасида ўсимликларни химоялаш, кимёвий воситалар ишлаб чиқариш, экспорт ва импорт келишни бошқариш бўйича қонунчилик ва меъёрий базалар яратилган, баъзи кимёвий бирикмалардан фойдаланиш тақиқланган. Мисол учун, 6 та пестицидлар – ДДТ, альдрин, хлордан, дильдрин, эндрин, гептахлор Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Давлат кимё комиссиясининг 2003 йил 28 мартда қабул қилинган қарори билан тақиқланган.

III боб. АТМОСФЕРА ҲАВОСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТАРТИБИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЮРИДИК ЖАВОБГАРЛИК

3.1. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар ва уларнинг турлари

Ҳозирги пайтда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун юридик жавобгарлик муаммоси долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу боис, мазкур муаммога кўплаб таниқли ҳуқуқшунос олим

¹ Ўзбекистон Республикасида атроф–муҳит ҳолати ва табиий манбалардан фойдаланиш тўғрисида. Миллий маъруза . Тошкент. 2008 йил 14 – 37 бетлар.

ва мутахассислар ўз илмий тадқиқотларида эътибор берганлар¹.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳукуқий тартиби доирасидаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда атмосфера ҳавосини ҳукуқий муҳофаза қилишга қаратилган юридик жавобгарлик нормаларини аниқлаштириш ва шу хилдаги ҳуқуқбузарликлар учун жазо чораларини қўллаш алоҳида аҳамият касб этади. Демак, амалдаги юридик жавобгарлик нормаларини ўз вақтида, аниқ ва тўғри қўллаш атмосфера ҳавосини ҳукуқий муҳофаза қилиш самарадорлигини таъминлаб, ушбу соҳада учрайдиган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда катта аҳамиятга эга.

Умуман олганда, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга оид ҳукуқий нормаларни бузиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид ҳуқуқбузарликларнинг содир этилишини келтириб чиқаради. Демак, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликнинг зарурий таркибий қисмларни айбдорнинг айбли ҳатти-ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги ҳамда ушбу айбли ҳаракат ёки ҳаракатсизликда атмосфера ҳавоси учун хавфлилик даражасининг мавжуд бўлиши ташкил қилади. Ана шундай ҳолатлар содир этилгандагина, биз атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида ҳуқуқбузарлик содир этилди, мазкур соҳадаги ҳукуқий муносабатларни тартибга солувчи экологик қонун нормалари бузилди, деб ҳисоблашимиз мумкин. Акс ҳолда биз уни атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик деб баҳолай олмаймиз.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга доир қонун талабларини бузганлик учун жавобгарлик масаласи Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги

¹ ; Холмўминов Ж. Т. Биосфера ҳимояга мухтож // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 1990. № 10 Б. 35-36; Холмўминов Ж. Т.; Маллаев Н. Р. Тоза ҳаво – танга даво // Ҳаёт ва қонун. 1999. № 11–12. Б. 40–45; Маллаев Н. Р. Ўзбекистон Республикасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳукуқий тартибга солиш муаммолари ю.ф.н илмий дараж. олиш учун Автореферати. Тошкент. 2003. 26-бет

¹ Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси. Т., 2009.

қонунида умумлаштирилган тарзда кўрсатилган. Мазкур қонуннинг 29-моддасига кўра, «атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш оқибатида етказилган зарар Ўрнини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қоплашлари шарт. Зарар ўрнини қоплаш айбдорларни қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишдан озод этмайди»¹.

Бундан кўриниб турибдики, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик содир этилганда, уни албатта бартараф этиш, фуқаро ёки корхона, муассаса, ташкилотнинг ҳуқуқларини маълум даражада тиклаб, кафолатлаш мақсадга мувофидир. Шу нуқтаи назардан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар бошқа табиий объектлар – ер, сув, ўрмон, ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш талаблари билан ҳам боғлиқ бўлади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг *субъекти* бўлиб фуқаролар, корхона, муассаса ва ташкилотлар, деҳқон ва фермер хўжаликлари, қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжаликлари), ижарачилар, тадбиркорлар, жамоат ташкилотлари, қўшма корхоналар, хорижий корхона ва ташкилотлар ҳамда хусусий корхоналар, амалдаги қонунларда кўрсатилган барча юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади.

Ушбу ҳуқуқбузарликларнинг *объекти* бўлиб эса, авваламбор, атмосфера ҳавосининг тозалиги ва мусаффолиги, белгиланган нормативларга қаттиқ риоя қилиши асосида атмосфера ҳавоси ва унинг таркибини муҳофаза этиш, шу билан бирга, бошқа табиий ресурслар, атроф табиий муҳит ҳамда табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш бўйича

қонунда кўрсатилган норматив ва стандартларга амал қилиш ҳисобланади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг *субъектив томонини* эса қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир этилган айб оқибатида етказилган моддий ва экологик зарар, яъни айбнинг мавжудлиги ташкил қилади.

Демак, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликни содир этган субъект ўзининг қилаётган ижтимоий хатти-ҳаракати ёки ҳаракатсизлигининг оқибатини сезиши, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ва экологик қонун-қоидалар, норматив ва талабларни бузиши оқибатида атроф табиий муҳитга, атмосфера ҳавосига маълум даражада экологик зарар етказишини англаши лозим.

Шуниси эътиборлики, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликнинг содир этилишида ҳуқуқбузар (субъект)нинг айби қасддан ёки эҳтиётсизлик шаклида вужудга келиши мумкин. Мазкур ҳуқуқбузарлик қасддан содир этилганда, ҳуқуқбузар тақиқланган қоидани бузади ёхуд бажариши лозим бўлган мажбуриятни бажармайди, бунда у ўз хатти-ҳаракатлари натижасида атмосфера ҳавосига ва бошқа табиий бойликларга маълум миқдорда зарар етказишини билади ҳамда онгли равишда бунга йўл қўяди.

Аммо, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик баъзан эҳтиётсизлик оқибатида ҳам содир этилиши мумкин. Ушбу ҳолат ҳуқуқбузар (субъект)нинг ўз бурчига совуққонлик билан қараши, бефарқ бўлиши оқибатида вужудга келади. Бунда ҳуқуқбузар ўз хатти-ҳаракати натижасида салбий оқибатларнинг келиб чиқишини била туриб, улар вужудга келмайди деб ҳисоблайди ёки зарарли оқибатлар келиб чиқиши мумкинлигини олдиндан кўриши лозим ва мумкин бўлгани ҳолда уни олдиндан кўра олмайди.

Бундай ҳуқуқбузар содир қилаётган ғайриқонуний ҳаракати ёки ҳаракат-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 2. 52-м.

сизлигидан келиб чиқадиган зарарли, хавфли оқибатни англаб, тушуниб етади, лекин шунга онгли равишда енгилтаклик билан йўл қўяди¹.

Ҳозирги амалиёт ва назария, юқоридаги ҳуқуқбузарлик турларидан ташқари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳаси билан боғлиқ яна бир қатор ҳуқуқбузарликлар содир этилиши мумкинлигидан далолат бермоқда.

Масалан: ҳозирда автотранспорт воситалари 30-60 % ҳажмда ҳавога азот, оксидини, 40-90% ҳажмда ис гази ва карюонот ангидритни, 35-90 % қўрғошинни, 10 % қаттиқ заррачаларни, 5 % CO₂ ва канцероген моддаларини ҳавога ташлайди.² Ҳавонинг ифлосланиши биноларни, дарахт ва ўсимликларни, энг аввало, инсон умрини бир неча баробар қисқартиради. Турли хил заҳарли газларнинг ортиб бориши натижасида сўнгги вақтларда одамлар орасида ҳар хил касалликлар, хусусан аллергия касалликларнинг кўпайишига олиб келмоқда.

«Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг мазкур турларидан ташқари ҳоллар ҳам мавжуд бўлиши мумкинлиги ва улар учун тегишли юридик жавобгарликлар белгиланиши кўрсатилган.

Бундан кўриниб турибдики, амалдаги қонунга асосан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш бўйича белгиланган тегишли талаб ҳамда қоидаларни бузган субъектларнинг фаолияти ёки айрим ҳуқуқлари тўхтатилиши ва бекор қилиниши мумкин.

Аммо таъкидлаш зарурки, 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида учрайдиган ҳуқуқбузарликларнинг барча турлари ўз ифодасини топмаган. Шу муносабат

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳуқуқи. Т., 1997. Б. 105.

² Отабоев Ш., Эргашев Ғ., Қаюмходжаева Ё., Норматова Ш. Атмосфера ҳавосининг экологияси ва саломатлик муаммолари. Тошкент. 2008, 56-бет

билан, фикримизча, амалдаги «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг турларини аниқ кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Хуллас, бу соҳадаги ҳуқуқбузарликларни аниқлаш, уларга қарши курашиш ва уларнинг олдини олиш билан боғлиқ масалаларда катта аҳамият касб этади.

3.2. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик

Ушбу масала юзасидан юридик адабиётда кўплаб қизиқарли илмий фикрлар бўлишига қарамай, амалиётда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш талабларини бузганлик учун юридик жавобгарлик ва жазо чораларининг қўлланилиши ҳозирги кун талабига жавоб беради, дейиш қийин.

Шундай экан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш талабларини бузганлик учун жавобгарлик масалаларини ўрганиш, содир этилаётган ҳуқуқбузарликлар учун жазо чоралари самарадорлигини оширишга қаратилган илмий тавсиялар бериш мақсадга мувофиқдир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш талабларини бузганлик учун юридик жавобгарликнинг интизомий, маъмурий, фуқаролик ва жиноий жавобгарлик каби турлари қўлланилади. Чунки, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда жазо чоралари аниқ ифода этилмаганлиги боиси, ушбу турдаги жазо чоралари меҳнат, маъмурий, фуқаролик ва жиноят ҳуқуқи нормалари билан тартибга

солинган.

Демак, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини бузганлик учун жавобгарликка тортишга атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар (жиноятлар)нинг содир этилиши асос бўлади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш талабларини бузганлик учун белгиланган юридик жавобгарлик турларидан бири *интизомий жавобгарликдир*.

Мазкур ҳолат учун интизомий жавобгарликка тортишдан асосий мақсад атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини бузганлик, содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун моддий ва маънавий жавобгарликни ҳис этиш, қонун бузилиши ҳолларининг олдини олиш, фуқароларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид экологик қонунларга ҳамда меҳнат қонунларига, меҳнат интизомига риоя қилиш ва ўз бурчини масъулият билан бажаришини таъминлашдан иборатдир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид экологик тадбирларни амалга оширмаслик, ўз бурчини масъулият билан бажармаслик оқибатида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга доир қонунларнинг бузилиши, натижада эса мамлакатимиз экологик тизимига, жумладан атмосфера ҳавосига, табиатга зарар етказилишининг ўзи интизомий жавобгарликка тортиш учун асос сифатида кифоя қилади.

Интизомий жавобгарликнинг *субъекти* бўлиб жисмоний шахслар ҳисобланади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид ҳуқуқбузарликларнинг *объектини* корхона, муассаса, ташкилотнинг уставига асосан белгиланган иш тартиби ва бошқа ҳуқуқий норматив ҳужжатлар талабига риоя қилмаслик ташкил қилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини бузганлик учун интизомий жавобгарликнинг ўзига хос белгилари мавжуд.

Улар қуйидагилардан иборат:

биринчидан, интизомий жавобгарликни атмосфера ҳавосини ифлослантирган корхона, муассаса, ташкилот шу ерда ишлайдиган ходимга нисбатан қўллаиди;

иккинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини бузганлик учун қўлланиладиган интизомий жавобгарлик маъмурий, жиноий ва бошқа жавобгарликка нисбатан анча енгилроқ бўлади ва амалиётда кўпроқ учрайди.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 82-моддасига асосан, интизомий жазо чораси иш берувчининг буйруғи билан расмийлаштирилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларини бузганлик учун интизомий жазо қўлланишидан аввал ходимдан ёзма равишда тушунтириш хати талаб қилиниши лозим. Ходимнинг тушинтириш хати беришдан бош тортиши унинг илгари содир қилган ножўя хатти-ҳаракати учун жазо қўллашга тўсиқ бўла олмайди.

Шуни таъкидлаш ўринлики, интизомий жазони якка тартибда қуллагандан кўра, умумий йиғилишларда ёки ўртоқлик судларида ушбу ҳуқуқбузарликларни муҳокама қилиб, кўпчилик ичида қўллаш кўпроқ ижобий натижа беради.

Демак, ҳар бир корхона, муассаса, ташкилот Ўз устави, низоми ва йўриқномларини ишлаб чиқишда ҳамда қабул қилишда мазкур кодексдан ҳуқуқий асос сифатида фойдаланиши ва унинг барча талабларига риоя қилиши лозим.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартибини бузганлик учун жавобгарлик турларидан яна бири **маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликдир**. Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик юридик жавобгарликнинг бир тури сифатида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид қонун талабларини бузганлик учун ҳам қўлланилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун маъмурий ножўя хатти-ҳаракатнинг содир

этилиши асос бўлади.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликка тортишнинг моҳияти ва ҳуқуқий асоси Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида кўрсатилган. Мазкур қонуннинг 10-моддасига асосан, «маъмурий ҳуқуқбузарлик деганда, қонун ҳужжатларига биноан маъмурий жавобгарликка тортиш назарда тутилган, шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига, табиий муҳитга тажовуз қилувчи ғайриҳуқуқий айбли (қасддан ёки эҳтиётсизлик оқасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади»¹.

Ушбу кодексда назарда тутилган ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик, башарти бу ҳуқуқбузарлик ўз хусусиятига кўра жиноий жавобгарликка тортишга сабаб бўлмаган тақдирда, амалга оширилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик деганда, экологик қонунларга, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларга қарши содир этилган хатти-ҳаракат оқибатида республикамизнинг экологик тизимига ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя этмаслик, унга амал қилмаслик ёки уни бузиш ҳоллари тушунилади.

Бу ва бошқа хусусиятларини инобатга олиб, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг Ўзбекистон Республикасининг «Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси»да белгиланган бир қатор турларини кўрсатиш мумкин.

Ушбу ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Умуман олганда, юқоридаги ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги кодексда аниқ жазо чоралари кўрсатилган, шунингдек, экологик ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун маъмурий жавобгарликка тортиш алоҳида қабул қилинган йўриқномада ҳам

батафсил ифода этилган².

Масалан: 2008 йилгача бўлган маълумотга кўра, Ўзбекистон Республикасининг «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида» ги Кодексига биноан, 18794 мансабдор шахслар ва фуқароларга нисбатан чоралар қўлланилиб, 236788,687 минг сўм миқдоридаги жарима суммалари ундириб олинди. Шу билан бирга, 2007 йилда ундириб олинган жарима миқдори 76940,974 минг сўмни ташкил этди ва 2000 йилдагидан 15 баробар кўпроқни ташкил этди³.

Чиқиндиларда ифлослантирувчи моддалар, шунингдек ишлаб турган вақтида шовқин даражаси белгиланган нормативдан ортиқ бўлган ҳаракатланувчи қурилмалардан фойдаланиш, – энг кам иш ҳақининг ўндан бир қисмидан иккидан бир қисмигача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, – фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади».

Юқоридаги сингари талабларни амалга ошириш республикамизнинг бир қатор вилоятларида яхши йўлга қўйилган.

Бугунги кунда корхоналарга хизмат кўрсатаётган ва барча давлат транспорт воситалари ҳамда шахсий автотранспорт воситаларининг аксариятидан ажралиб чиқаётган газлар миқдори меъёридан юқоридир. Ана шундай транспорт воситаларини аниқлаш ва камчиликларини бартараф этиш мақсадида Тошкент вилоят ИИБ ЙХХДХ бошқармаси қатор тадбирларни ўтказмоқда.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. Т., 2009

² Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари мансабдор шахслари томонидан табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарликни татбиқ этиш тўғрисидаги йўриқнома. Т., 1998. Б. 52.

³ Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий манбалардан фойдаланиш тўғрисида. Миллий маъруза. Тошкент. 2008 йил 35 бет.

бузганлик учун жавобгарлик турларидан бири **фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликдир.**

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 12-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси аҳолиси ўз саломатлиги ва келажак авлоднинг саломатлиги учун қулай табиий муҳитда яшаш, ўз саломатлигини атроф муҳитнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси аҳолиси табиий ресурслардан оқилона фойдаланиши, табиат бойликларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиши, экология талабларига риоя этиши шарт»¹, — деб таъкидланган.

Кўриниб турибдики, экологик қонун ва талабларни бузганлик учун жавобгарлик ушбу ҳолатлар бўйича алоҳида аҳамият касб этади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган мулкӣ зарар учун қўлланилади.

Ушбу турдаги жавобгарликка тортишдан мақсад экологик қонун ва талабларни бузганлик оқибатида етказилган зарарни ўз вақтида қоплашдан иборат.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида атмосфера ҳавосига етказилган экологик зарарни қоплаш масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Мазкур, қонуннинг 25-моддасида белгиланган қоидага кўра, «Атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлик учун тўловлар корхоналар, муассасалар ва ташкилотлардан қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда ва миқдорларда ундириб олинади.

Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддаларни ва биологик организмларни чиқарганлик, унга физикавий омилларнинг зарарли таъсир

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 1. 38-м.

кўрсатганлиги ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш корхоналар, муассасалар ва ташкилотларни ҳавони муҳофаза қилиш чоратадбирларини бажаришдан ва етказилган зарарни қоплаш мажбуриятидан озод этмайди»¹.

Умуман олганда, атмосфера ҳавосига етказилган зарарни қоплаш шу масала билан боғлиқ мажбурият ва битимларни тўғри амалга ошириш ҳамда қўллаш ҳоллари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси билан тартибга солинади².

Юридик адабиётда тўғри таъкидланганидек, «қонун талаби ва амалиёт шунини кўрсатмоқдаки, фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликнинг келиб чиқиши учун қуйидаги шартлар бўлиши лозим:

- етказилган иқтисодий, экологик ва мулкӣ зарарнинг мавжудлиги;
- экологик ҳуқуқий нормаларни бузганлик учун айбнинг мавжудлиги;
- қилинган ижтимоий ҳаракат ва ҳаракатсизликнинг қонунга ҳилофлиги;
- экологик ва иқтисодий зарар охириги зарурат ва зарурий мудофаа туфайли етказилган бўлса, судни ушбу ҳолат юзасидан жазо чорасини белгилаши³.

Демак, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишда субъектлар юқоридаги шартларнинг бажарилишига эришишлари лозим.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш қонун ва талабларини бузганлик оқибатида содир этилган ҳуқуқбузарликнинг *объекти* субъектнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш фаолиятини бузиши, яъни субъектларга етказилган экологик, иқтисодий, генетик ва мулкӣ зарар билан боғлиқ бўлади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда экологик қонун ва талабларни бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликка хос энг

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 2. 52 м.

² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Т., 2010.

³ Холмўминов Ж. Т. Экологик қонун талабларини бузганлик учун фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари // Хўжалик ва ҳуқуқ. 2001. № 2. Б. 16–20.

асосий томон шундаки, субъектнинг экологик соҳада маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортилиши уни етказилган зарарни ўз вақтида қоплаш мажбуриятидан озод этмайди.

Хуллас, *биринчидан*, ушбу соҳада вазирликлар ва идоралар, табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси атроф муҳит ва атмосфера ҳавосига белгиланган нормадан ортиқча зарарли модда чиқарганлик ҳамда ифлослантирганлик учун тўланадиган ҳақ миқдорини қайта кўриб чиқиш; *иккинчидан*, эски норматив стандартларни бекор қилиб, ҳозирги технология талабига мос равишда янги норматив давлат стандартларини қабул қилиш мақсадга мувофиқдир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини бузганлик учун *жиноий жавобгарликнинг* белгиланиши ҳам катта аҳамиятга эга.

Ушбу соҳада содир этилган ҳуқуқбузарлик (жиноят) учун жиноий жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси¹ билан тартибга солинади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги жиноят, жиноий жавобгарлик қонунчилигида белгиланган ижтимоий хавфли хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизликларни содир қилган фуқаролар ва мансабдор шахсларга нисбатан қўлланилади. Мазкур ҳуқуқбузарликлар жамият учун ўта хавфлилиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ушбу жиноятларнинг *субъекти* бўлиб, фуқаролар ва мансабдор шахслар, *объекти* бўлиб, эса ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ҳисобланади.

Объектив томони деб атроф табиий муҳитига, атмосфера ҳавоси ва бошқа табиат бойликларига етказилган зарар тан олинади.

Субъектив томони эса ушбу жиноятларни қасддан ёки эҳтиётсизликдан

содир этишдир. Мазкур жиноятлар асосан қасддан содир этилади.

Таъкидлаш жоизки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тартиби билан боғлиқ жиноятлар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Экология соҳасидаги жиноятлар» деб номланган тўртинчи бўлимида ифодаланган бўлиб, унинг XIV боби атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги жиноятларга бағишланган. Ана шу қонуннинг 193, 194, 196-моддаларида белгиланган ҳолатлар бевосита атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва тартибга солиш масаласига алоқадордир.

Жиноят кодексининг 193-моддаси экология хавфсизлигига оид нормалар ва талабларни бузишга доир бир қатор масалаларни ўз ичига олиб, у бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга оид норма ва талабларнинг бузилиши билан ҳам боғлиқдир.

Ушбу моддада кўрсатилганидек, «саноат, энергетика, транспорт, коммунал хизмат, агросаноат, илм-фан объектлари ёки бошқа объектларни лойиҳалаш, жойлаштириш, қуриш ва ишга тушириб фойдаланиш нормалари ва қоидаларининг мансабдор шахс томонидан бузилиши ёхуд давлат комиссиясининг аъзолари томонидан бу объектларнинг норматив ҳужжатларда белгиланган қоидаларни бузиб қабул қилиниши инсоннинг ўлими, одамларнинг оммавий равишда касалланиши, экологияга салбий таъсир қиладиган даражада атроф муҳитнинг ўзгариб кетишига ёки бошқача оғир оқибатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлса, – энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки олти ойгача қамоқ ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади»¹.

Шунингдек, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талаби

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жинят кодекси. Т., 2010. Б. 104–110.

маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш ҳоллари билан ҳам боғлиқ бўлади. Жиноят кодексининг 194-моддасига асосан, махсус ваколатга эга мансабдор шахслар томонидан зарарли экологик оқибатларни келтириб чиқарган ҳалокатлар ёки атроф табиий муҳитнинг радиациявий, кимёвий, бактериявий ифлосланганлиги ёхуд одам ҳаёти ёки соғлиғи, тирик табиат учун хавфли бўлган бошқача тарзда ифлосланганлиги ҳақидаги ёхуд аҳоли саломатлигининг ҳолатига доир маълумотларнинг қасддан яширилиши ёки бузиб тақдим этилиши аҳолининг оммавий касалланиши, ҳайвонлар, паррандалар ёки балиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, – энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади. Ўша қилмишлар одам ўлимга сабаб бўлса, – уч ойдан олти ойгача қамоқ ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиб, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Атроф-табиий муҳитни ифлослантириш атмосфера ҳавосини ифлослантириш соҳаси билан ҳам боғлиқ бўлиб, мазкур ҳолат содир этилганлиги учун Жиноят кодексининг 196-моддасида тегишли жавобгарлик белгиланган.

Ушбу моддада кўрсатилган талабларга кўра, ерларни ифлослантириш ёки бузиш, сув ёки атмосфера ҳавосини ифлослантириш одамларнинг оммавий равишда касалланиши, ҳайвонлар, паррандалар ёки балиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, – энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади.

Ўша қилмишлар одам ўлимига сабаб бўлса, – уч ойдан олти ойгача қамоқ ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиб, уч йилгача озодликдан маҳрум

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Т., 2010. Б. 104–110.

қилиш билан жазоланади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, унинг мусаффолигини таъминлаш кўпроқ табиат бойликларини, жумладан ўрмон ёки турли хил дарахтларни сақлаш, муҳофаза қилиш билан боғлиқ, бу эса, ўз навбатида, нафақат ўрмон майдонларининг қисқаришига, балки атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига ҳам зиддир.

Юқорида кўрсатилган жиноят қонунчилигидаги ҳуқуқбузарлик турлари ва унга жазо тайинлаш масаласи ҳозирги талаб ҳамда содир этилган жиноятга баҳо беришда, жазолашда (квалификация қилишда) бир қатор мулоҳазаларга сабаб бўлиши мумкин.

Айрим ривожланган хорижий мамлакатларнинг жиноят қонунчилигига асосан, энг оғир жазолардан бири атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун белгиланганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди. Масалан, Германия Федератив Республикаси жиноят қонунчилигига кўра, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларини бузган шахс 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилади.

Шундай экан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартибини бузганлик учун юридик жавобгарлик турларидан бири сифатида жиноий жавобгарликнинг белгиланиши ушбу соҳадаги ҳуқуқбузарлик (жиноят)ларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашишга ёрдам беради.

ХУЛОСА

Илмий тадқиқот натижалари ва амалиётда тўпланган тажриба атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш, атмосфера ҳавосидан фойдаланувчиларнинг айрим ҳуқуқ ва мажбуриятлари, атмосфера ҳавосини муҳофаза этишни бошқариш, назорат қилиш белгиланган норматив стандартларга тўла риоя этиш ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун юридик жавобгарлик ва жазо чоралари бугунги кун талаби даражасида эмаслигини кўрсатмоқда. Шу боис атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солишни янада такомиллаштириш борасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш» анча кенг тушунча бўлиб, бир қатор хусусиятлари билан бошқа табиат бойликларини муҳофаза қилишдан ажралиб туради. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни ҳуқуқий тартибга солиш атмосфера ҳавосидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бошқариш ва назорат этиш тартиби, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда юридик жавобгарлик элементлари билан бевосита боғлиқдир.

2. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солиш билан боғлиқ бўлган принципларни қуйидаги янги принциплар билан тўлдириш зарур:

а) атмосферадаги озон қатламининг таркибини янги талаб ва стандартлар асосида доимий равишда кузатиб бориш;

б) ҳаво ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларига қатъий риоя қилиш;

г) экологияга оид халқаро нормаларни ҳаётга татбиқ этиш;

д) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни, давлат норматив стандартларини экологиялаштириш.

3. Амалдаги қонун ҳужжатларида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар аниқ ҳамда батафсил ўз аксини топмаган. Шу муносабат билан «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда ёки келажакда қабул қилиниши мумкин бўлган Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш кодексида юридик ва жисмоний шахсларнинг мазкур соҳадаги ҳуқуқ ва мажбуриятларининг аниқ тавсифи ҳамда турларини кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

4. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишни бошқаришни такомиллаштириш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

биринчидан, барча давлат қўмиталари ва вазирликлар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва бошқа идораларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишдаги ҳамкорлигини таъминлаш;

иккинчидан, жойларда маҳалла қўмиталари, фуқаролар йиғини, тадбиркорлар, хусусий корхоналар ва хорижий фирмаларнинг табиатни ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолияти ва ҳамкорлигини кучайтириш;

учинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш мақсадида, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ёшлар ижтимоий ҳаракати ва бошқа ташкилотларнинг ҳамкорлиги асосида уларнинг фаоллигини ошириш;

тўртинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда ва экологик фалокатларнинг олдини олиш ҳамда унга қарши курашда депутатларнинг фаоллигини ошириш;

бешинчидан, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунда ёки келажакда қабул қилиш таклиф этилаётган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги кодексида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга масъул давлат бошқаруви органларининг ваколатларини янада батафсилроқ ва аниқ кўрсатиш. Фикримизча, ушбу вазифаларни тез ва тўлиқ бажариш атмосфера ҳавосининг ҳуқуқий жиҳатдан самарали муҳофаза қилинишини таъминлашга ёрдам беради.

5. Умуман олганда, мамлакатимизда атмосфера ҳавосининг муҳофаза қилинишини ҳуқуқий тартибга солишни кучайтириш мақсадида қуйидаги вазифаларни бажариш зарур деб ўйлаймиз:

биринчидан, барча корхона, муассаса, ташкилотларнинг фаолиятида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида ҳавонинг софлигини таъминлаш учун профилактика ишларини кучайтириш ва янги технологияларни қўллаш;

иккинчидан, ҳар бир корхона, муассаса ва ташкилотнинг «Тоза ҳаво» комплекс дастурини ишлаб чиқиши ва уни амалга оширишига эришиши;

учинчидан, ЙХХДХ ҳамда «Экологик пост»ларнинг транспорт воситалари ва уларнинг газ чиқариши билан боғлиқ фаолиятлари юзасидан назорат ишларини кучайтириш;

тўртинчидан, барча корхона, муассаса, ташкилотлар ҳамда янги иш бошлаётган, қурилаётган корхоналар фаолиятида экологик экспертиза ўтказиш тартиби ҳамда талабини кучайтириш;

олтинчидан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги тушунчаларни мустаҳкамлаш учун экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияни, экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятни янада кўтариш;

еттинчидан, барча давлатлар, халқаро ҳамжамиятлар, ноҳукумат уюшмалари билан кенг ҳамкорликни йўлга қўйиш ҳамда мазкур масала юзасидан тузилган халқаро шартномаларни ўз вақтида бажаришни таъминлаш.

6. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, тегишли вазирлик ва идоралар атмосфера ҳавосига ортиқча чиқинди, газ, тутун, чанг чиқарганлик ва уни ифлослантирганлик учун тўлайдиган ҳақ миқдорини қайта кўриб чиқиб, тегишли норматив ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилишлари ҳам

атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга ижобий таъсир кўрсатади.

7. Атмосфера ҳавосини, табиатни муҳофаза қилишга доир ва бошқа экологик қонунларнинг бажарилиши ҳамда уларга амал қилиниши фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг ҳуқуқий экологик онги ва савиясига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб, экологик ҳуқуқбузарликларнинг кўплаб содир этилаётганлиги аҳоли ва мансабдор шахслар ушбу қонунларни яхши билмасликларини кўрсатмоқда. Шу боис экологик-профилактик тадбирларни кўпроқ ўтказиш ижобий натижа беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТ ва манбалар рўйхати

I. Раҳбарий манбалар

- 1.1. *Каримов И. А.* Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. Т.: Ўзбекистон, 1996. 364 б.
- 1.2. *Каримов И. А.* Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. Т.: Ўзбекистон, 1996. 380 б.
- 1.3. *Каримов И. А.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. Т.: Ўзбекистон, 1996. 366 б.
- 1.4. *Каримов И. А.* Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. Т.: Ўзбекистон, 1996. 349 б.
- 1.5. *Каримов И. А.* Янгича ишлаш ва фикрлаш – давр талаби. Т. 5. Т.: Ўзбекистон, 1997. 384 б.
- 1.6. *Каримов И. А.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. Т.: Ўзбекистон, 1998. 429 б.
- 1.7. *Каримов И. А.* Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. Т.: Ўзбекистон, 1999. 413 б.
- 1.8. *Каримов И. А.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. Т.: Ўзбекистон, 2000. 525 б.
- 1.9. *Каримов И. А.* Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. Т.: Ўзбекистон, 2001. 439 б.
- 1.10. *Каримов И.А.* Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002 йил. 432 б.
- 1.11. *Каримов И.А.* Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003 йил. 320 б.
- 1.12. *Каримов И.А.* Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12-Т.: Ўзбекистан, 2004.- 400 б.
- 1.13. *Каримов И.А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13-

Т., 2005. – 448 б.

- 1.14 Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. - Тошкент: Ўзбекистон, 2005 . йил
- 1.15 Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. - Тошкент: Ўзбекистон, 2005 йил.
- 1.16 Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. // Халқ сўзи.-2006.- 11 феврал.
- 1.17. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиётининг қонуний асосларини мустаҳкамлаш фаолиятимиз мезони бўлиши даркор. (Олий Мажлис Сенатининг бешинчи ялпи мажлисида сўзлаган нутқ)// Халқ сўзи.-2006.-25 феврал.
- 1.18. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007 йил.
- 1.19 Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида.- Тошкент. Ўзбекистон, 2008.Т-16, 335 б.
- 1.20 Каримов И.А. “Орол муаммоларини бартараф этиш йўлидаги халқаро ҳамкорлик” мавзусида ўтказилган конференция иштирокчиларига табриги. // Халқ сўзи, 2008.-13 март.
- 1.21 Каримов И.А. “ Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислоҳат ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир” // Халқ сўзи, 2008.-8 февраль.
- 1.22 Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008 йил.
- 1.23 Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш-давр талаби.// Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йилда мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодийривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурининг энг муҳим йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 13 февралдаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2009 йил 14 феврал.
- 1.24 Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010 йил.
- 1.25 Каримов И А “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси “Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.
- 1.26 Каримов И А “Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир” Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

Норматив ҳужжатлар

- 2.1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010. 48 б.
- 2.2. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 2009 й. 82-м.
- 2.3. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Т.: Адолат, 2010. 376 б.
- 2.4. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги кодекси. Т.: Адолат, 2010. 299 б.
- 2.5. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Т.: Адолат, 2010. 264 б.
- 2.6. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т.: Адолат, 2010. 558 б.
- 2.7. Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси // Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Т.: Адолат, 2009.
- 2.8. Ўзбекистон Республикаси «Автомобиль транспорти тўғрисида»ги 1998 йил 29 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998. № 9. 174-м.
- 2.9. Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1997. № 2. 52 53-м.
- 2.10. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат санитария назорати тўғрисидаги» 1996 йил 3 июль қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1995. № 6. 118-м.
- 2.11. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг Ўзини Ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги 1993 йил 2 сентябрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 9. 322-м.; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997.

№ 4-5. 126-м.; 1999. № 5. 110-м.

- 2.12. Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги 1993 йил 6 май қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. № 5. 221-м.
- 2.13. Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1992 йил 9 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. №1. 37-м.
- 2.14. Ўзбекистон Республикасининг «Чиқиндилар тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 2002. № 4-5. 72-м.
- 2.15. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги 1993 йил 6 май қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1993. № 5. 202-м.
- 2.16. Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги 1999 йил 15 апрель қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999. № 5. 122-м.
- 2.17. Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998. № 1. 12-м.
- 2.18. Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги 1997 йил 26 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998. № 1. 14-м.
- 2.19. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик Палатаси тўғрисидаги қонуни // Халқ сўзи. 2002. 29 дек.
- 2.20. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида»ги қонуни // Халқ сўзи. 2002. 28 дек.

III. Асосий адабиётлар

- 3.1. Абдуллаев О., Тошматов З. Ўзбекистон экологияси: бугун ва эртага. Т.: Фан, 1992. 174 б.
- 3.2. Алимов Т. А., Рафиқов А. А. Экологик ҳатолик сабоқлари. Т.: Фан, 1991. 84 б.
- 3.3. Байдельдинов Д. Л. Экологическое законодательство Республики Казахстан (Проблемы совершенствования). Алма-Аты, 1995. 156 й.
- 3.4. Баратов П. Табиатни муҳофаза қилиш. Т.: Ўқитувчи, 1991. 224 б.
- 3.5. Боголюбов С. А. Экологическое право. М.: Норма–Инфра, 1999. 448 с.
- 3.6. Бринчук М. М. Правовая охрана атмосферного воздуха. М.: Наука, 1985. 172 с.
- 3.7. Бринчук М. М. Правовая охрана окружающей среды от загрязнения токсическими веществами. М.: ААЕ, 1990. 176 с.
- 3.8. Габитов Р. Х. Правовая охрана атмосферы: Учеб. пособие. Уфа, 1996. 144 с.
- 3.9. Голиченко А. К. Экологический контроль: теория и практика правового обеспечения. М.: РДЕА. ёёё., 1991. 136 с.
- 3.10. Елманов В. И., Терновая Г. Г. Охрана атмосферного воздуха. М.: Юрид. лит., 1984. 112 с.
- 3.11. Емельянова В. Г. Охрана атмосферного воздуха. М.: Юрид. лит., 1984. 112 с.
- 3.12. Ерофеев Б. В. Экологическое право. М.: Бек, 1998. 590 с.
- 3.13. Жураев Ю. О. Проблемы правового режима и охраны государственных памятников природы. Т.: Фан, 1990. 99 с.
- 3.14. Колбасов О. С. Экология: политика, право. М.: Наука, 1976. 230с.
- 3.15. Колбасов О. С. Международно-правовая охрана окружающей среды. М., 1982. 186 б.
- 3.16. Мирзаев Т. Р. Экологияга доир қонунлар устидан прокурор назоратининг тавсифи. Т.: Янги аср авлоди, 2000. 49 б.

- 3.17. *Мирзаев Т. Р.* Экологияга доир жиноятларни тергов қилиш. Т.: Янги аср авлоди, 2001. 63 б.
- 3.18. Национальный доклад “О состоянии окружающей среды и использовании природных ресурсов Республики Узбекистан”. Т.: Чинар, 2008.
- 3.19. *Нигматов А. Н.* Экология нима? Т., 2002. 58 б.
- 3.20. Ўзбекистон Республикасининг “Қизил китоби”. Т., 2000. 564 б.
- 3.21. *Отабоев Ш., Набиев М.* Инсон ва биосфера. Т: Ўқитувчи, 1995. 310 б.
- 3.22. *Столновский О. А.* Основы теории безопасности: Цикл лекции. Т.: Изво, 2001. 58 б.
- 3.23. *Турсунов Х. Т.* Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш. Т.: Ўқитувчи, 1996. 61 б.
- 3.24. *Усмонов М. Б.* Ер ва қонун. Т.: Адолат, 1994. 160 б.
- 3.25. *Файзиев Ш. Х.* Ўзбекистон Республикаси Мустақиллиги ва экологик қонунчилигини такомиллаштиришнинг назарий масалалари. Т.: Адолат, 1993. Б. 43–47.
- 3.26. *Холмўминов Ж. Т.* Экология ва қонун. Т.: Адолат, 2000. 352 а.
- 3.27. *Холмўминов Ж. Т.* Экология ҳуқуқи. Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2002. 200 б.
- 3.28. Холмўминов Ж. Т. К вопросу о принципах о международного экологического сотрудничество в Республике Узбекистан.// Фемида , 2004, №12. С. 37–39 стр.
- 3.29. Холмўминов Ж. Т. Экология ва ҳаёт: қонунчиликни такомиллаштириш масалалари. Т., Ўз.Р 2010. Унинг Ўзи. Экология ҳуқуқи. Т., 2002. Ж.Т. Холмўминов, Н.Р Маллаев Атмосфера хавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш. Тошкент, ИИВ Академияси, 2004.-93б
- 3.30. Холмўминов Ж. Т. Атмосфера хавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ва озон қатлами бузилиши олдини олишнинг ҳақаро

- хукукий асослари.// Фалсафа ва ҳуқуқ 2009, №2, 14-17 бетлар
- 3.31. Холмўминов Ж.Т. Экология ҳуқуқи: Чизмалар албоми. Ўқув қўлланма Т.,ИИВ Академияси 2002.
- 3.32. *Шадиметов Ю. Ш.* Введение в соцэкологию. Т.: Ўзбекистон, 1994.
- 3.33. Экология ҳуқуқи: Дарслик / Усмонов М. Б., Рустамбоев М. Ҳ., Холмўминов Ж. Т. ва бошқ. Т. Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси, 2001. 328 б.
- 3.34. Отабоев Ш., Эргашев Ғ., Қайюмходжаева Ё., Норматова Ш. Атмосфера ҳавосининг экологияси ва саломатлик муаммолари. Тошкент. 2008, 4-бет
- 3.35. Юридик энциклопедия / Масъул муҳаррир проф. У. Таджиханов. Т.: Шарқ, 2001. 640 б.
- 3.36. Kano C. Legal and institutional framework for natural resources management. FAO. Rome, 1975. P. 24–26.

IV. Мақолалар

- 4.1. *Алихонов Б.* Табиатни муҳофаза қилишда иқтисодий механизмларни такомиллаштириш // Ҳуқуқ–Право–law. 2000. № 4. Б. 67–69.
- 4.2. *Базаров У. Б.* Экологик ҳавфсизлик ва қонун // Халқ сўзи. 1992. 28 февр.
- 4.3. *Базаров У. Б.* Эколого-правовое обеспечение охраны биосферы // Экономика и статистика. 1996. № 5. Б. 58–60.
- 4.4. *Бринчук М. М.* Атмосферный воздух как объект правовой охраны // Советское государство и право. 1983. № 5. С. 69.
- 4.5. *Маллаев Н. Р.* Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари // Хўжалик ва ҳуқуқ. 2001. № 1. Б. 29–31.
- 4.6. *Маллаев Н. Р.* Атмосферу – под защиту закона // Экологический вестник. 2000. № 6. Б. 2.

- 4.7. *Мироненков А.* Конвенция об изменении климата: Центральноазиатские аспекты // Экологический вестник Узбекистана. 1997. № 1. С. 23–26.
- 4.8. *Мухаммаджонов Р.* Шаҳар ҳавоси муҳофазага муҳтож // Экологический вестник Узбекистана. 1997. № 3. Б. 10–11.
- 4.9. *Намозов Ф. С.* Табиат объектларини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий муаммолари // Хўжалик ва ҳуқуқ. 1998. № 2. Б. 25–28.
- 4.10. *Намозов Ф. С.* Ўрмонларни асрайлик // Ҳаёт ва қонун. 1999. № 10. Б. 68–71.
- 4.11. *Одилхўжаев С.* Экология ва давлат // Фан ва турмуш. 1996. № 6. Б. 14–15.
- 4.12. *Саидкаримов И.* Транспорт ва экология // Постда. 2000. 27 июль.
- 4.13. *Скрипников Н. К.* Правовое регулирование природоохранительной деятельности // Экологический вестник Узбекистана. 1995. № 3. С. 78.
- 4.14. *Усмонов М. Б.* Экологик жиноятларни баҳолаш // Ҳаёт ва қонун. 2001. № 2–3. Б. 36–39.
- 4.15. *Файзиев Ш. Х.* Экологик ҳавфсизлик концепциясини ҳуқуқий таъминлаш // Давлат ва ҳуқуқ. 2000. № 2. А. 27-30
- 4.16. *Файзиев Ш. Х.* Экология ҳуқуқининг манбалари // Ҳаёт ва қонун. 2001. № 2-3. Б. 34–35.
- 4.17. *Холмўминов Ж. Т.* Биосфера ҳимояга муҳтож // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 1990. № 3. Б. 35–36.
- 4.18. *Холмўминов Ж. Т.* Экологик қонун талабларини бузганлик учун фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари // Хўжалик ва ҳуқуқ. 2001. № 2. Б. 17–20.
- 4.19. *Холмўминов Ж. Т., Маллаев Н. Р.* Тоза ҳаво – танга даво // Ҳаёт ва қонун. 1999. № 11–12. Б. 40–45.
- 4.20. *Холмўминов Ж. Т.* Табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий кафолати. // Жамият, 2011 й, 25 март

V. Авторефератлар

- 5.1. *Файзуллаева Г. Г.* Юридическая ответственность за нарушение права сельскохозяйственного землепользования: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12. 00. 06. Т., 2001. 22 с.
- 5.2. *Жураев Ю. А.* Право и управления в области использования и охраны природной среды Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12. 00. 06. М., 1996. 40 с.
- 5.3. Холмуминов Ж. Т. Эколого-правовые проблемы рационального использования и охраны орашаемых земель в Республики Узбекистан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Алматы, 1997.
- 5.4. Маллаев Н.Р Ўзбекистон Республикасида атмосфера хавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари ю.ф.н илмий дараж. олиш учун Автореферати. Тошкент. 2003. 26-бет
- 5.5. *Малышенко Н. И.* Государственный контроль в области охраны атмосферного воздуха от загрязнения: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12. 00. 06. Киев, 1979. 16 с.

VI. Архив, ҳисобот ва бошқалар

- 6.1. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тўғрисидаги низом. Т., 1996. 32 б.
- 6.2. «Экосан» халқаро жамғармасининг устави. Т.: Экосан, 1996. 14 б.
- 6.3. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси органлари мансабдор шахслари томонидан табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарликни татбиқ этиш тўғрисидаги йўриқнома. Т.: Адолат, 1998. 52 б.
- 6.4. Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий манбалардан фойдаланиш тўғрисида. Миллий маъруза . Тошкент. 2008 йил 281 бет.